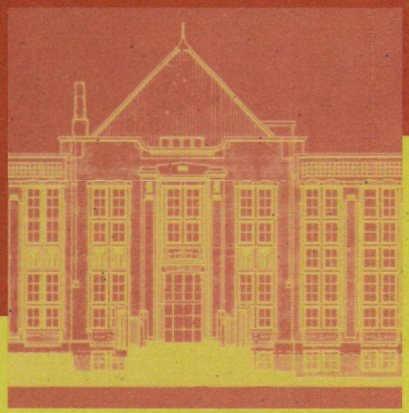
Het Amsterdams
Natuur & Milieu
Educatie Centrum

'n historisch perspectief

amsterdams
NATUUR &
MILIEU
EDUCATIE CENTRUM

colofon

Amsterdams NME Centrum
Plantage Middenlaan 2E
1018 DD Amsterdam
tel. 020 - 6225404

tekst
Wim van der Horst

(eind)redactie
Lydia Haafkens
Geeke van der Wal
Mark van Loosdrecht

ontwerp
Frisse Wind bNO

lay-out
Agnes Bergveld

Drukwerk
omslag: Koedijk Drukkers CV
binnenwerk: Repro-afdeling Océ

© Amsterdams NME Centrum, februari 1996

Overname van tekst met bronvermelding toegestaan

Deze brochure is gedrukt op 100% chloorvrij papier

Het Amsterdams
Natuur & Milieu
Educatie Centrum

'n historisch perspectief

Gepresenteerd op de themamiddag voor stadsdelen
"Schooltuinen met beleid, een last of een lust?"

29 februari 1996

amsterdams
NATUUR &
MILIEU
EDUCATIE CENTRUM

inhoud

1 'n historisch perspectief 4

2 aandacht voor de natuur 6
- liefde voor de natuur bloeide op in de grote stad
- een hap gezondheid
- natuurbescherming
- *natuur en jongeren*
- van emancipatie naar democratisering
- *de jeugdbeweging*
- de natuur in samenhang
- natuurstudie wordt ook natuur-actie

3 de amsterdamse schooltuinen 14
- voedselvoorziening als motivatie
- *heemtuinen en kinderboerderijen*
- jaren van groei
- de magere jaren dertig
- de grootse jaren na 1945

4 de amsterdamse natuurhistorische raad 22
- behoefte aan samenhang
- coördinatie van de artislessen
- ondersteuning van het onderwijs
- *wandelen in park en bos onder goede leiding*
- *boomplantdag*
- *na- en bijscholing voor amsterdamse onderwijzers*
- *reizende tentoonstelling*
- jeugdnatuurwachten in amsterdam
- natuurbeschermingswachten en het ivn
- *anr en ivn*
- schoolbiologen
- de adviesraad
- de groene plantage

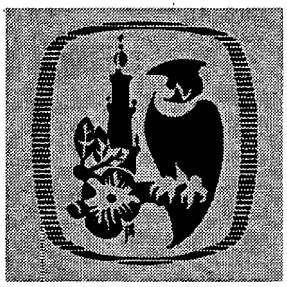
5 op weg naar een fusie 38
- organisatorische samenwerking tussen anr / sas
- het amsterdams nme centrum nu
- toekomstperspectief amsterdams nme centrum

dankwoord

Het uitbrengen van een brochure als deze is voor het Amsterdams Natuur- en Milieu Educatie Centrum geen dagelijks werk. Het idee om de geschiedenis van het Centrum in een boekje vast te leggen kwam voort uit het feit dat het Amsterdams NME Centrum eind 1992 is opgericht na een fusie van de Amsterdamse Natuurhistorische Raad en de Stichting Amsterdamse Schoolwerktuinen.
Het uitwerken van een dergelijk idee vraagt echter veel tijd en valt niet direct onder de kernactiviteiten van het Amsterdams NME Centrum. De meeste inspanning moest dan ook door vrijwilligers worden geleverd. Op de eerste plaats moet Wim van der Horst, secretaris van het bestuur van het Amsterdams NME Centrum worden bedankt. Hij was het die in de archieven is gedoken en de ruwe tekst op papier heeft gezet. Veel voorwerk is ook verricht door Arie van Loon van de Heimans en Thijsse Stichting, die met het project gestart is, maar het wegens gebrek aan tijd niet kon voltooien. Hij heeft in 1993 verschillende direct betrokkenen geïnterviewd om onduidelijkheden op te helderen die uit archiefonderzoek naar voren waren gekomen. Daarvoor ook dank aan hem en aan hen die bereid waren aan de interviews mee te werken. De mensen die een bijdrage geleverd hebben aan het speurwerk, informatie hebben gegeven en/of de tekst kritisch hebben gelezen worden hier eveneens bedankt: Dr. B.M. Lensink, voormalig directeur van Artis en oud-voorzitter van de ANR; Walter Fuchs, voorzitter van het Amsterdams NME Centrum; Anton Meester, educatief medewerker van een van de schooltuinen (en de voormalige SAS); Willem Rademaker, die als medewerker van de voormalige Gemeentelijke Dienst Beplantingen, afdeling Publieke Werken voor de ANR parkrondleidingen verzorgde en de organisatie van de Boomfeestdag onder z'n hoede had, en Monique Verkerk, medewerkster van het landelijk bureau van het IVN. Dank ook aan de Heimans en Thijsse Stichting voor het beschikbaar stellen van documenten en illustraties. De brochure zou nooit tot stand zijn gekomen zonder de inbreng van medewerkers van het Amsterdams NME Centrum: voor de redactie en archief-onderzoek Lydia Haafkens, voor de redactie en eindredactie Geeke van der Wal en voor de lay-out Agnes Bergveld. Bedankt!
Tot slot wil ik het ontwerpbureau Frisse Wind noemen, dat gezorgd heeft voor de vormgeving van de brochure. Graag wil ik hen bedanken voor de bijzonder prettige wijze waarop zij telkens weer aan onze wensen konden voldoen.

Mark van Loosdrecht,
directeur Amsterdams NME Centrum

1 *'n historisch perspectief*

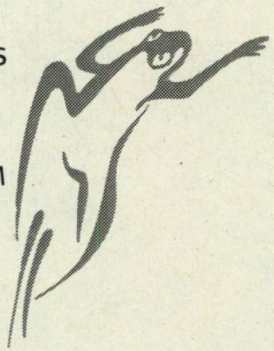
Logo (Stichting)
Amsterdamse
Natuurhistorische Raad

Op 31 december 1992 passeert bij de notaris de fusie-akte die een einde maakt aan het bestaan van twee verwante organisaties: de Amsterdamse Natuurhistorische Raad (ANR) en de Stichting Amsterdamse Schoolwerktuinen (SAS). De instelling die uit het samengaan van de ANR en de SAS ontstaat, krijgt de naam Amsterdams NME Centrum, waarbij NME staat voor Natuur- en Milieu-Educatie. In de praktijk is de nieuwe organisatie al in januari 1992 van start gegaan met de benoeming van een directeur voor de nieuwe stichting.
Aan de totstandkoming van het Amsterdams NME Centrum is natuurlijk het een en ander voorafgegaan. Directe aanleiding voor de fusie tussen ANR en SAS waren bestuurlijke hervormingen binnen Amsterdam, maar ook ontwikkelingen in het denken over natuur en milieu (-educatie) hebben aan het inzicht dat de krachten gebundeld moesten worden bijgedragen.
We kunnen echter nog wat verder in de geschiedenis terugblikken. Waaruit kwam de belangstelling voor de natuur en het milieu voort en het besef dat we met zorg met onze omgeving om moeten gaan? Welke rol hebben ANR en SAS gespeeld om die belangstelling en dat besef in Amsterdam te stimuleren? Vragen die een antwoord verdienen. In deze brochure trachten we daarom in het kort de geschiedenis van ANR en SAS te schetsen tegen de achtergrond van historische en maatschappelijke ontwikkelingen.

Logo Stichting
Amsterdamse
Schoolwerktuinen

amsterdams
NATUUR &
MILIEU
EDUCATIE CENTRUM

Logo Amsterdams
Natuur en Milieu
Educatie Centrum

2 *aandacht voor de natuur*

liefde voor de natuur bloeide op in de grote stad

De natuur, de planten- en dierenwereld, heeft niet altijd even sterk in de belangstelling gestaan. Werd de natuur vroeger als een vanzelfsprekend gegeven beschouwd, nu is er het besef dat er allerlei bedreigingen zijn voor planten en dieren en het natuurlijk milieu in het algemeen. Daar is een hele ontwikkeling aan voorafgegaan die laat zien dat de aandacht en zorg voor alles wat groeit en bloeit door de jaren heen op verschillende manieren tot uiting kwam. Aan het begin van onze historische schets staan de volkstuintjes, de verenigingen van natuurstudie en het schoolvak natuurkunde dat wij tegenwoordig biologie noemen, maar dat destijds vaak aangeduid werd met 'natuurlijke historie' of kortweg: 'natte his'.

Je zou kunnen zeggen dat de aandacht voor de natuur zijn wortels heeft in de industrialisatie en de verstedelijking van de samenleving die in de vorige eeuw begon. Met de komst van fabrieken gingen de mensen in de stad wonen waardoor het directe contact met de natuur verloren ging. Wat je achterlaat ga je vaak als een gemis voelen en dat gold in dit geval ook: de nieuwe stadsbewoners probeerden compensatie te vinden voor het gebrek aan direct contact met de natuur. Zo ontstond geleidelijk de behoefte aan natuurstudie. Al gauw daarna kwam men tot het besef dat de natuur niet alleen een dankbaar object voor bestudering was, maar ook beschermd moest worden. Natuurstudie ging natuurbescherming zelfs vóór-onderstellen.
De aandacht voor de natuur kwam op de politieke agenda toen door de stormachtige ontwikkeling van de industrie na de Tweede Wereldoorlog zich een nieuw verschijnsel aandiende: de milieuverontreiniging. Er kwam een minister voor milieuzaken en natuurstudie werd ook milieukunde.

De belangstelling voor de natuur manifesteerde zich in de 20e eeuw mede onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen op verschillende manieren. Zo zien we dat aan het begin van deze eeuw de natuur beschouwd werd als *'medicijn'* met een heilzame werking voor de bewoners van de grote stad. Daarna lag het accent meer op natuur-*bescherming*, eerst nog een privilege van de gegoede burgers en hun kinderen die er met de botaniseer-

trommel op uit trokken. Nadat de emancipatie van de arbeiders op gang was gekomen, kwam ook natuur*beleving* binnen ieders bereik. Aan die ontwikkeling heeft de jeugdbeweging een belangrijke bijdrage geleverd.
Aanvankelijk was de aandacht van de natuurliefhebber voornamelijk gericht op afzonderlijke planten en dieren, maar vooral in de jaren dertig treedt er een verschuiving op. Als gevolg van het versneld in cultuur brengen van de 'woeste gronden' krijgt men aandacht voor de *samenhang* die er bestaat tussen alles wat leeft en groeit. Mede door de groeiende welvaart en het toenemen van vrije tijd ontstonden er verschillende organisaties die zich met de natuur en natuurbeleving bezighielden. Zo ontstond ook de behoefte aan samenwerking tussen die organisaties.

een hap gezondheid

Rond de eeuwwisseling, als de industrialisatie een hoge vlucht neemt, werkt de natuur als medicijn voor de stadsbewoner. Maar het is dan nog niet de gemiddelde stadsbewoner zelf die initiatieven neemt om de heilzame invloed van de natuur ten behoeve van het eigen welzijn te benutten. Het initiatief kwam van de welgestelden.
Zo gaven fabrieksdirecteuren hun arbeiders een stukje grond, waarop deze in hun schaarse vrije tijd groenten voor eigen gebruik konden verbouwen. De achterliggende gedachte was dat ze daardoor minder zwak en ziekelijk zouden zijn en beter in de fabriek zouden kunnen functioneren. Bezig zijn in de vrije natuur zou ook de kans op besmetting met tuberculose verminderen. Bovendien zou deze vorm van vrijetijdsbesteding een bijdrage kunnen leveren in de strijd tegen vandalisme en drankmisbruik.
Ook de 'volkstuintjes' die men nu nog overal langs de spoorlijnen in Nederland ziet, zijn vanuit eenzelfde motief in die tijd ontstaan. Eén van de voorlopers van de Nederlandse Spoorwegen, de (particuliere) Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij (H.IJ.S.M.) stelde in 1901 voor het personeel percelen ter beschikking langs het baanvak Utrecht - Hilversum, met de restrictie dat alleen aardappelen en kool verbouwd mochten worden; bloemen waren taboe!

Niet alleen de arbeiders zelf maar ook hun kinderen werden niet vergeten: in verschillende steden kregen zij een stukje grond toegewezen, waar zij op hun vrije woensdag- en zaterdagmiddag mochten tuinieren om 'nuttige gewassen' te verbouwen. Hier ligt de oorsprong van de schooltuintjes.

We zien dus dat in het algemeen de belangstelling voor de natuur in deze fase van de geschiedenis, zo in de eerste decennia van de 20e eeuw, vooral gericht is op het nut voor de mens.

natuurbescherming

F.W. van Eeden
(1829-1901)

Het gemis aan vrije natuur in hun directe omgeving deed bij stadsbewoners een grote liefde voor wilde planten ontstaan, allereerst omdat men ze zo mooi vond: korenbloemen en klaprozen langs de randen van korenvelden spraken sterk tot de verbeelding. Daarnaast werden zeldzame planten voorwerp van studie. Allerlei verenigingen en clubs ontstonden in die tijd, aanvankelijk alleen maar voor de betere standen, de 'gewone man' kwam er nog niet aan te pas. Vooral onderwijzers speelden hierin een belangrijke rol. Door de aandacht voor het zeldzame ontstond het besef dat wat zeldzaam is beschermd moet worden.
Als eerste Nederlander die het woord 'natuurmonument' in Nederland gebruikte, mag de heer F.W. van Eeden (1829-1901), vader van de dichter en schrijver Frederik van Eeden ('De kleine Johannes', 'Van de koele meren des doods') met ere worden genoemd. In januari 1880 schreef hij naar aanleiding van de ontginning in 1871 van het legendarische Beekbergerwoud nabij Apeldoorn op de Veluwe:

"Dit bosch had als monument van de voormalige natuur van ons land niet minder waarde dan oude gebouwen voor de geschiedenis der vaderlandsche kunst, en het redden van zulke merkwaardige plekjes uit sloopershanden moest aan de Koninklijke Akademie van Wetenschappen worden opgedragen." ('Onkruid, botanische wandelingen door Nederland' 1886, herdrukt in 1986)

Van Eeden sr. heeft helaas niet meer meegemaakt dat de term 'natuurmonument' werd opgenomen in de naam van de vereniging die in 1905 werd opgericht: de 'Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten' met als eerste natuurmonument Het Naardermeer (1906). Deze organisatie was, net als de 'Vereeniging tot Bescherming van Vogels' van 1899, een nogal deftig clubje: 'volks-mensen' waren er geen lid van.

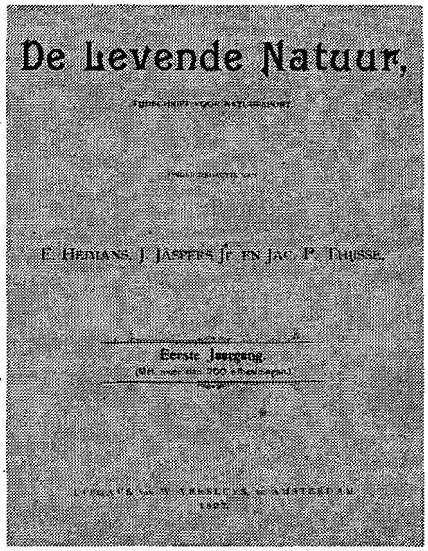
Titelpagina eerste druk
'Geïllustreerde Flora van Nederland'

natuur en jongeren

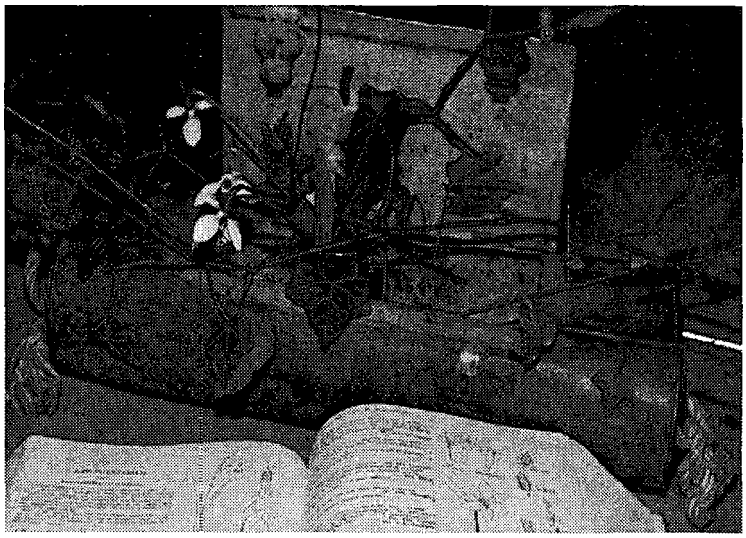
De overheid ging zich in de tweede helft van de negentiende eeuw meer bemoeien met de volksopvoeding. In 1857 deed het vak natuurkunde, ook wel natuurlijke historie genoemd, zijn intrede op de lagere school. In eerste instantie werd op school vooral aandacht besteed aan het waarnemen van de verschillende delen van planten en bloemen. De kinderen leerden van een bloem stamper, meeldraden en vruchtbeginsel te onderscheiden. Zo is de grote aandacht in die tijd voor het determineren te verklaren. De eerste goede flora was die van Heukels, een vertaling en bewerking van een Duitse schoolflora, maar de geïl-

lustreerde flora van Heimans en Thijsse van 1899 bracht een doorbraak. Het werk was opgezet als een handleiding bedoeld voor beginners; van elke plant was er een tekening, herkenning berustte op gemakkelijk waarneembare kenmerken.
De jeugd uit de betere kringen trok er in die jaren op uit met de botaniseertrommel, een blikken trommel waarin planten meegenomen konden worden om daarmee een herbarium aan te leggen. Een herbarium aanleggen was een vrij algemene bezigheid van die (jonge) natuuronderzoekers. In 1845 werd de Nederlandsche Botanische Vereeniging opgericht, de eerste wetenschappelijke vereniging op het gebied van natuurhistorie. In 1896 werd het tijdschrift 'De Levende Natuur' voor het eerst uitgegeven. Het jaar 1901 zag de oprichting van de 'Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging', de latere KNNV (Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging).

Titelblad 1e jaargang (1e aflevering) tijdschrift 'De levende Natuur'

De botaniseertrommel werd een soort statussymbool. De leider van een groepje kinderen dat er op uittrok had er natuurlijk één. Door de langgerekte vorm van de ovale blikken trommel kon een plant in zijn geheel, dus met wortel en al, in het donker worden bewaard. Bij thuiskomst werd de plant op speciaal papier gelegd en werden de verschillende delen ervan bewerkt. Die werden daarna zorgvuldig in de plantenpers gelegd. Na droging kwam de plant dan in het herbarium.
De kinderen die met zo'n excursie meeliepen hadden vaak een (wat kleinere) botaniseertrommel. Moeder had er hun lunchpakketje in gedaan. Van determineren kwam dan niet zoveel terecht en zo was de trommel voor veel kinderen niet anders dan een 'botram-marcheertrommeltje'.

De botaniseertrommel van Jac. P. Thijsse

van emancipatie naar democratisering

De tendens naar steeds meer overheidsbemoeienis die in de tweede helft van de 19e eeuw ontstond, duurde enkele decennia voort en bleef niet beperkt tot de volksopvoeding. Ook op het gebied van de natuurbescherming nam de staatsbemoeienis toe. In 1908 werd door Staatsbosbeheer het eerste staatsnatuurreservaat gecreëerd: De Muij op Texel. Pas in 1928 kreeg Staatsbosbeheer 'bescherming van natuurschoon' als een van haar taken opgelegd.

Van overheidswege werden er ook volkstuinen opgericht. Het belang ervan werd omstreeks 1900 op vele plaatsen in Europa erkend. In 1903 werd er zelfs een internationaal congres over volkstuinen gehouden in Parijs. De organisatie die zich in Frankrijk met het uitgeven van tuinen bezig hield heette 'Ligue anti-alcoholique'. Volkstuinen in Engeland werden 'allotments' genoemd: er werd om geloot. Daar werd er zelfs een wet voor volkstuinen van kracht. Bij de eeuwwisseling waren er meer dan vierhonderdvijftigduizend allotments uitgegeven.
De eerste Duitse stad die 'Armengärten' ter beschikking stelde was Kiel in 1820. In Nederland viel die eer te beurt aan Franeker, waar de eerste volkstuin in 1838 werd uitgegeven door de Nutsspaarbank.
Het oudste volkstuincomplex van Amsterdam was 'Tuinwijck' in Amsterdam-Oost (1910).
Al heel snel ontwikkelde de volkstuin zich van een plek om zelf groenten te verbouwen tot een recreatie-centrum, waar gezinnen in hun vrije tijd konden genieten van de frisse lucht en aan de benauwdheid van de woning in de stad konden ontsnappen.

De Belgische minister Beernaert liet zich in een rede tijdens het Congres voor Volkstuinen in Parijs in 1903 als volgt uit over de volkstuinen:

"Wie deze tuinen voor den werkman beschikbaar stelt, brengt de arbeiders in de gelegenheid zich een werkelijk tehuis te scheppen, geeft hem iets om belang in te stellen buiten zijn meestal zoo eentonige plicht om, verschaft hem wat afleiding voor de saaie eentonigheid van altijd weer hetzelfde werk; opent hem een kring van gedachten en gevoelens van hooger orde en verschaft hem het ongekende genot van den VRIJEN arbeid, arbeid, die hem voordeel zal brengen naar de mate van de zorg en de moeite, die hij er aan heeft besteed. Hij brengt hem en zijn gezin nader tot de Natuur, hoe meer wij onzen blik verruimen en beginnen te begrijpen, dat er meer en betere dingen op aarde zijn dan die welke wij in de groote steden genieten, andere genoegens en andere vreugden dan de zoo dikwijls zedebedervende genotmiddelen, welke het leven in een grote stad kenmerken."

Het belang van het contact met de natuur voor de opvoeding werd al vrij vroeg onderkend. Men zag in dat het arbeiderskind in de stegen en sloppen van de grote stad dreigde te verkommeren. Daarom werd op initiatief van de Bond van Nederlandsche Onderwijzers vanaf 1905 in Amsterdam het Vacantie Kinder Feest (het VKF) georganiseerd. Met de trein een dag naar buiten! Na 1925 werd het een driedaagse vakantie. In 1930 waren er maar liefst drie verschillende bestemmingen: Nunspeet, Renkum en Valkeveen.

de jeugdbeweging

In de jaren tussen de wereldoorlogen komt de jeugdbeweging op. Heel bekend werd de Arbeiders Jeugd Centrale, de A.J.C., met het ideaal van kamperen en wandelen. Een groot deel van de Nederlandse arbeidersjeugd was er lid van en nam deel aan gezamenlijke activiteiten in de buitenlucht.
Ook in kleiner verband werden er allerlei natuuractiviteiten ondernomen. Als voorbeeld noemen we 'Klimop', de natte-hisclub van Amsterdamse AJC-ers onder leiding van Henk van Laar. Hij ging er met jongeren op uit in de directe omgeving van Amsterdam. Wat ze op hun tochten vonden werd uitgestald in het museum 'De Pinksterblom', dat was ingericht in een schoollokaal aan de Linnaeusparkweg.

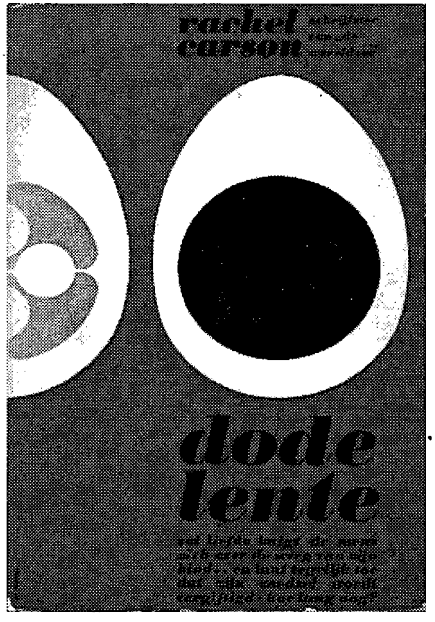
In de loop van de jaren kwamen er steeds meer jeugdverenigingen en -clubs die zich met de natuur gingen bezighouden. De belangrijkste jeugdorganisatie van natuurstudie is wel de N.J.N., de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie. Deze werd in 1920 in Zwolle opgericht en ontstond uit een aantal natuurstudieclubs van middelbare scholen uit Amsterdam, Groningen, Haarlem en Zwolle, die zo een federatie vormden. Heel nadrukkelijk wilden ze als jeugdgroep een zelfstandige organisatie zijn. En daar zijn ze in geslaagd. In 1922 begonnen ze met het uitgeven van een eigen tijdschrift, 'Amoeba', een voorbeeldige en nog steeds bestaande uitgave.

Er waren in de jeugdbeweging grofweg twee richtingen te onderscheiden. Enerzijds waren er clubs die natuurstudie zagen als een van de middelen om een 'hoger' doel te verwezenlijken, zoals de padvinderij, de AJC en het Nivon. Deze laatste kwam voort uit het Instituut voor Arbeidersontwikkeling (1924), een onderdeel van de 'Natuurvrienden Internationale' die al van 1895 dateert. Anderzijds waren er de clubs met een zuivere, a-politieke natuurbelangstelling, zoals die leefde in de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging (de latere KNNV), waarvan de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie min of meer een afsplitsing was. Deze twee richtingen hadden niét of nauwelijks contact met elkaar.

de natuur in samenhang

In de jaren twintig en dertig komt een nieuwe studierichting in de belangstelling te staan: de plantensociologie. En zo verschuift bij de natuurvrienden als vanzelf ook de aandacht van het afzonderlijke bloemetje naar de plaats waar het bloemetje groeit: het biotoop, de levensgemeenschap. Daardoor krijgt ook de gedachte van de natuurbescherming een nieuwe impuls. Het inzicht breekt langzaam door dat natuur in stand houden niet altijd vanzelf gaat, maar in veel gevallen actief nagestreefd moet worden.
Eén van de eerste projecten van 'beheersmaatregelen' is het uitdiepen van het beroemde Quakjeswater op Voorne, een initiatief uit het jaar 1938 waar heel wat toenmalige natuurliefhebbers erg op tegen waren, omdat zij van mening waren dat men de natuur gewoon 'haar gang' moest laten gaan!
In feite kwam de openbare discussie over de vraag 'ingrijpen of niet' pas later op gang. In het voorjaar van 1944 vond er tussen de leden van 'Natuurmonumenten' een discussie plaats over het al of niet maaien van riet en het kappen van hout in het natuurreservaat Het Naardermeer. Het werd een nogal principiële kwestie: in december 1945 organiseerde de (K)NNV een conferentie over 'keuze en beheer van natuurreservaten'.
Als eerste grote project van doelbewuste beheersmaatregelen kan wellicht het tegengaan van het dichtgroeien van de stuifzanden in de Loonse Duinen in 1947 genoemd worden.
In het verlengde van dat nieuwe zicht op natuurbescherming dat geleidelijk ontstond, zien we het tot stand komen van 'nieuwe' door menselijk ingrijpen aangelegde natuurgebieden, waarvan het natuurgebied De Oostvaardersplassen wel als het beroemdste recente voorbeeld geldt.

Kaft van 'Dode Lente', de Nederlandse vertaling van het boek 'Silent Spring' (van Rachel Carson)

natuurstudie wordt ook natuur-actie

Door de voortschrijdende industrialisatie en de daarmee gepaard gaande grootschalige vervuiling, trad er een nieuw aspect op de voorgrond: de zorg voor het milieu. De publikatie in 1963 van het boek 'Silent Spring' van Rachel Carson waarin desastreuze gevolgen van de milieuvervuiling voor de gezondheid van de mens werden voorspeld, bracht een schok teweeg die de aanzet zou worden voor de zorg voor het milieu. Een belangrijke impuls voor de belangstelling voor het milieuprobleem was het Natuurbeschermingsjaar N70, in 1970. De milieuproblematiek bracht vele actiegroepen voort: Greenpeace dateert van 1971, evenals de Vereniging Milieudefensie. Het milieu was niet alleen een maatschappelijk probleem maar werd ook een politieke aangelegenheid, zoals blijkt uit het feit dat er in 1971 een Ministerie voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne in het leven werd geroepen. Ook werd er in diverse gemeenten een wethouder voor milieuzaken aangesteld.

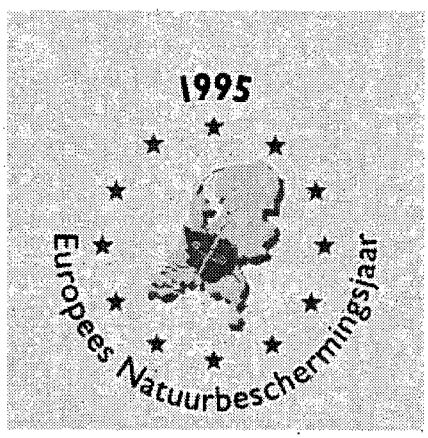
In de achtste druk (1961) van het Groot Woordenboek der Nederlandse taal van Van Dale wordt het moderne begrip milieu nog niet genoemd.
In het supplement van de negende druk van Van Dale van 1970 staat wèl als nieuw begrip:

- *milieubederf, alg. ben. voor de verschijnselen van water- en luchtverontreiniging, lawaaihinder enz., die de bewoonbaarheid van een streek schaden.*
- *milieu-hygiëne, zorg voor een goed milieu, bestrijding van milieubederf.*

Pas in de 10e druk van 1976 wordt in het lemma 'milieu' opgenomen: "Milieu, het geheel der uitwendige omstandigheden die van invloed zijn op het welzijn van de bevolking van een gebied of van de mensheid in het algemeen."

Logo's Europees Natuurbeschermingsjaar 1970 en 1995

3 de amsterdamse schooltuinen

voedselvoorziening als motivatie

In 1918 werd de 'Amsterdamsche Vereeniging voor Schoolwerktuinen' opgericht, een particuliere vereniging die als doel had schoolkinderen te leren zelf nuttige gewassen te verbouwen.
De Eerste Wereldoorlog had de volks- en schooltuingedachte een belangrijke stimulans gegeven. De Nederlandse overheid was door de Eerste Wereldoorlog op hardhandige wijze geconfronteerd met de economische afhankelijkheid van ons land van het buitenland. Hoewel Nederland niet rechtstreeks betrokken was bij de oorlog, kreeg het door de blokkades van Duitsers en geallieerden problemen met de voedselvoorziening. De voedselsituatie was in 1917 zelfs penibel. De gemeente Amsterdam nam daarom het initiatief om grond voor tuinen te verhuren aan particulieren. Men wist 4000 tuintjes uit te geven, waardoor heel wat Amsterdamse gezinnen hun voedselsituatie konden verbeteren. De huurders organiseerden zich in de Bond van Huurders van Volkstuinen.
Najaar 1918 verscheen er een circulaire van de Rijksoverheid waarin aan gemeenten een subsidie in het vooruitzicht werd gesteld van ƒ 250,- per ha voor het scheuren van grasland ten behoeve van tuinbouw. Toen konden meer plannen worden gemaakt voor de aanleg van volkstuinen. De uitvoering ervan werd in handen gelegd van de Nederlandse Heidemij.

De schooltuin kwam uit dezelfde gedachte van bestrijding van voedselschaarste voort.
De Amsterdamsche Vereeniging voor Schoolwerktuinen trad voor het eerst naar buiten met een brief aan het gemeentebestuur, gedateerd 7 januari 1919, met daarin de aankondiging van een lezing door de inspecteur van de Nederlandsche Heidemaatschappij en tevens secretaris van de landelijke Centrale Vereeniging voor School- en Werktuinen.
Het eerste schooltuincomplex van Amsterdam werd in 1920 ingericht op een terrein van ongeveer anderhalve hectare in de Amsterdammerpolder tussen de Petroleumhaven en de Houthaven in Amsterdam-West. De aanleg was mogelijk door een subsidie van de gemeente Amsterdam van ƒ 8.950,-. In de toelichting op de subsidietoekenning stelde de gemeente dat men het initiatief toejuichte omdat tuinieren op de schooltuin niet alleen een nuttige en plezierige bezigheid voor kinderen was, maar hen tevens van de straat

hield. In de beginjaren tuinierden de kinderen alleen maar buiten schooltijd op de vrije woensdag- en zaterdagmiddag. Niet lang nadat het eerste schooltuincomplex was aangelegd moest dit worden ontruimd voor de inrichting van de Coenhaven. Toen kon men opnieuw beginnen aan de Oude Hemweg, vlakbij de Coenhaven.

De eerste schoolwerktuin, Oude Hemweg, 1920

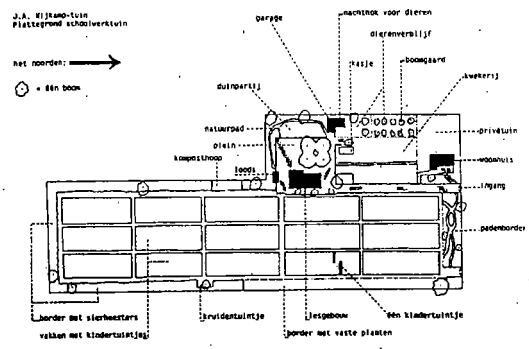
Een verslaggever van het Algemeen Handelsblad van 20 augustus 1920 beschrijft het nut van de schooltuin als volgt: "Arme, kleine stadskinderen kwam ik tegen, grote boeketten goudsbloemen tegen zich aangedrukt. (...) En bedrieg ik me niet, dan bestaat er kans dat we voortaan wel meer zooiets te zien zullen krijgen, als het in schamele volksdracht gekleede kind, het verheugde gezichtje omlijstend met de onovertrefbare pracht van frischgeplukte veldbloemen. (...) De arme stadskinderen oogsten! Zij snijden hun zorgvuldig gekweekte roode en boerenkool, de volle slakroppen, de dichte bossen andijvie en raapstelen; ze plukken hun eigen boontjes en charlotjes, of kanjers van bieten."

Voedselvoorziening door middel van de schooltuin stond weliswaar centraal, maar bezig zijn met planten en oogsten wekte bijna als vanzelf bij de kinderen ook belangstelling voor 'alles wat groeit en bloeit'. De schooltuinleiders maakten dan ook dankbaar gebruik van de schooltuintjes als middel voor het 'ontdekkend leren' dat voor het biologie-onderwijs zo essentieel is. Ooit begonnen als middel voor voedselvoorziening, hebben de schooltuintjes in de jaren die volgden een belangrijke bijdrage geleverd aan de onderwijsvernieuwing.

Het belang van de schooltuinen voor het onderwijs kreeg begin jaren vijftig bij de Gemeente Amsterdam ook formele erkenning. Toen, mede op aandrang van de gemeente, in het lager onderwijs de lessen 'kennis der natuur' in de zomer steeds vaker praktische lessen op de schooltuin werden en langzamerhand vrijwel de hele oppervlakte van de schooltuin werd gebruikt om leerlingen van openbare en bijzondere scholen onder schooltijd te laten tuinieren, werd op voordracht van B. & W. door de gemeenteraad ingestemd met het per 1 januari 1952 wijzigen van de organisatievorm van de (particuliere) Amsterdamsche Vereeniging voor Schooltuinen in een stichting. Vanaf dat moment was de Stichting Amsterdamse Schoolwerktuinen een feit.

Het schooltuinwerk verwierf in de loop der jaren een vaste plaats in het lager onderwijs. Met de aanleg van nieuwe wijken in Amsterdam en de toestroom van leerlingen in het lager onderwijs nam ook de behoefte aan meer schooltuintjes toe. Dit resulteerde in de aanleg van een aantal nieuwe schooltuincomplexen.

Plattegrond van een

De aanleg van schooltuinen vindt van meet af aan volgens een vast principe plaats, waarbinnen er veel aandacht voor de educatieve mogelijkheden is: het daarvoor bestemde terrein wordt omsloten door een rand van heesters, van zo groot mogelijke verscheidenheid. Aan de hand hiervan worden de kenmerken van de groei- en bloeiwijze aan de kinderen getoond. Langs de heesterrand wordt een strook grond gereserveerd voor allerlei "gras- vezel-, olie-, zetmeel- en suikerleverende gewassen, wat de onderwijzer de gelegenheid geeft de kinderen te wijzen op de beteekenis dezer gewassen en der producten die zij leveren". (Nieuwe Rotterdamsche Courant, 20 september 1923). In die zogenaamde botanische randen kunnen de kinderen kennis nemen van planten die de kinderen niet zelf verbouwen: haver, gerst, rogge, hennep, vlas, tabak en koolzaad. Het centrale gedeelte van het schooltuincomplex is bestemd voor de kindertuintjes zelf.

schooltuin
Dr. Jac. P. Thijsse

heemtuinen en kinderboerderijen

De borders van de schooltuinen waren dus vanaf het begin ingericht als een 'kijktuin'. Maar in die borders stonden ook vaak wilde planten, planten die er 'vanzelf' groeiden: onkruiden. Op die manier konden de kinderen kennismaken met de schoonheid van de wilde flora in de eigen omgeving. Dat werd zo belangrijk gevonden dat men deze wilde planten op een gegeven moment zelfs doelbewust ging planten. De Thijsse's Hof in Bloemendaal, in 1925 door Thijsse en de landschapsarchitect Leonard A. Springer ingericht, was één van de bekendste voorbeelden in Nederland van een complete tuin met 'onkruiden'. Deze tuin werd door de gemeente Bloemendaal aan Jac. P. Thijsse ter gelegenheid van diens 60e verjaardag aangeboden. In later jaren werd zo'n demonstratietuin een 'heemtuin' genoemd. Er zouden er meer volgen, zoals de Heimanshof van de AJC in Vierhouten, op initiatief van Henk van Laar ontworpen in 1935. Een heel bekende in Amsterdam is die in het Amstelpark, voltooid ter gelegenheid van de tweede Nederlandse Floriade in 1972, met als naam 'De bedreigde Flora'. Thans zijn er 20 heemtuinen in de regio Amsterdam en Amstelveen, wel een bewijs dat ingezien wordt hoe waardevol de wilde flora is.

Behalve dat elk schooltuincomplex een kleine heemtuin heeft, is er vaak ook iets wat aan een kinderboerderij doet denken: er scharrelt een geit rond of er lopen wat kippen. Soms is er zelfs een echte dierenweide waar de kinderen de dieren leren verzorgen.
Momenteel zijn er twintig kinderboerderijen in Amsterdam. Ze zijn allemaal ontstaan na 1970. Alleen de kinderboerderij van Artis bestaat al veel langer. Eerst heette die gewoon 'kindertuin'. Hij was ingericht door de toenmalige 'Inspecteur van de levende have', Dr. A.F.J. Portielje. Portielje schreef over deze kindertuin: "Zelf een hek binnengaan, jonge dieren aaien, ze op schoot nemen, er een tijdje mee bezig zijn, - dat is nog zo heel iets anders dan ze alleen op een afstand bekijken." (Uit: Dierenleven in Artis, een in 1939 uitgegeven Verkade album). Dat element van zelf doen is ook op de schooltuin heel duidelijk aanwezig: zelf met planten en dieren bezig zijn en met je handen in de aarde wroeten, dat is waar kinderen op de schooltuin mee bezig zijn!

Titelpagina Verkade-album 'Dierenleven in Artis'

jaren van groei

In 1922 werd in de Watergraafsmeer een tweede schooltuin in gebruik genomen, thans de H.C. Vinktuin. De eerste tuin aan de Oude Hemweg werd in 1924 verplaatst naar de Spaarndammerdijk. Een derde tuin werd ingericht aan de Zuidelijke Wandelweg.

Aanvankelijk konden de kinderen alleen op de vrije middagen op de schooltuintjes terecht en dan alleen nog voor het verbouwen van kool en boontjes. Dat duurde zo een aantal jaren tot in 1929 een proef werd genomen met tuinarbeid onder schooltijd, een initiatief van W.B. Noteboom, bestuurslid van de (landelijke) Centrale Vereniging voor Schoolwerktuinen, en onderwijzer aan de Stadionschool in Amsterdam-Zuid. Nadat Noteboom daarvoor van de schoolautoriteiten toestemming had gekregen, ging hij elke dinsdagmiddag met de vijfde klas naar de tuin aan de Zuidelijke Wandelweg "om het onderwijs in de Natuurlijke Historie gedurende de schooluren op den Schoolwerktuin te geven." In het jaarverslag van 1929 van de Amsterdamsche Vereening voor Schoolwerktuinen lezen we over dit experiment: "Deze proef mag als volkomen geslaagd worden beschouwd, hetgeen blijkt uit een door den Heer Noteboom aan Burgemeester en Wethouders uitgebracht rapport, waarin de waarde van het genoten onderwijs wordt getoond uit proefwerk door de kinderen gemaakt."
Een voordracht van B. & W. uit hetzelfde jaar laat zien dat het College verwachtte dat het werken op de schooltuin het natuuronderwijs op school ten goede zou komen. De gemeenteraad nam dan ook de voordracht van B. & W. aan om extra subsidie te verlenen voor de inrichting en exploitatie van een nieuwe tuin. Deze vierde tuin is gelegen aan de Middenweg in Tuindorp Watergraafsmeer en "Daar dit terrein voor de klassen der in het

tuindorp gelegen scholen gemakkelijk te bereiken zal zijn, zal het mogelijk wezen, de leerlingen van deze scholen ook onder de gewone schooltijden tot dezen tuin toe te laten, zoodat een deel der lessen in de Natuurlijke Historie in den tuin kan worden gegeven." (Uit de voordracht van B. & W. d.d. 2 augustus 1929. Bron: jaarverslag 1929 Amsterdamse Vereening voor Schoolwerktuinen). De tuin aan de Middenweg zou al spoedig plaats moeten maken voor de voetvalvelden van Ajax. Ter vervanging werd in 1934 aan de Weesperzijde hoek Kruislaan een nieuwe tuin in gebruik genomen.

De schooltuintjes werden een groot succes. Ze mochten zich zelfs verheugen in koninklijke belangstelling.
In 1926 brengt Prinses Juliana, slechts vergezeld door een hofdame, een bezoek aan de schoolwerktuin aan de Zuidelijke Wandelweg.
"Ze is er bijna vijf kwartier geweest. Zij werd door den ambtenaar, den heer Schaap, rondgeleid en verklaarde zich over dit bezoek zéér voldaan."

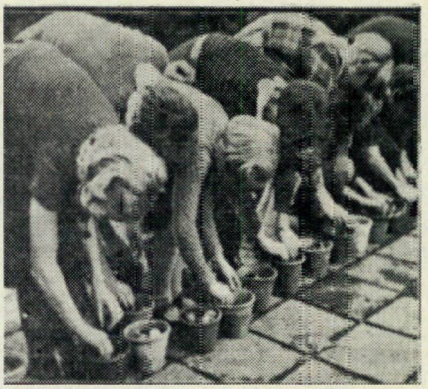

Koninklijk bezoek op 25 september 1928 aan de schooltuin aan de Zuidelijke Wandelweg

In 1928 brengen de Koningin (Wilhelmina) en de Prins (Hendrik) met prinses Juliana een bezoek aan de tuin aan de Zuidelijke Wandelweg. De kinderen hadden voor zulk hoog bezoek vrij van school gekregen en waren door hun ouders natuurlijk in hun zondagse kleren gestoken. In de pers werd aan het koninklijk bezoek ruim aandacht geschonken. Uit een krantebericht van 25 september 1928: "Hier waren een honderd kinderen, jongens en meisjes, met ijver en lust bezig met het onderhoud van hun tuintjes. Zij lagen, nog wel in hun Zondagse pakjes en jurkjes, in de vette aarde te wroeten, waren aan het wieden en schoffelen, (...). En de vorstelijke bezoekers lieten hen maar stil hun gang gaan, maar sloegen hen met ingenomenheid gade in hun werk, dat van zoo uitnemende paedagogische waarde is."

de magere jaren dertig

Door de economische wereldcrisis van de jaren dertig die omvangrijke bezuinigingen en massale werkloosheid tot gevolg had, werd het steeds moeilijker om het werk op de schooltuinen in stand te houden, maar door het grote enthousiasme van tuinlieden, bestuur, kinderen en ouders kwam het schooltuinwerk door deze moeilijke periode heen. In 1934 kon nog wel de tuin aan de Kruislaan in Tuindorp Watergraafsmeer, als vervanging van de tuin aan de Middenweg, worden ingericht.
Toch kwamen er ook wel wat nieuwe initiatieven, zoals bijvoorbeeld het planten van 5000 bloembollen in 1931. In het najaar werden de bloembollen uitgereikt aan de kinderen die ze in potten mochten opplanten, waarna alle potten gedurende de winter vorstvrij op de schooltuin werden opgekuild. In het voorjaar kregen de kinderen dan hun bloembollen, met de nodige aanwijzingen van de schooltuinmedewerkers, mee naar huis om ze verder thuis te verzorgen. Als de bollen rond maart in bloei stonden, namen de kinderen ze weer mee voor een tentoonstelling op de schooltuin waar een ieder die wilde de bloeiende bollen kon komen bekijken. En trots dat de kinderen dan waren!

Leerlingen potten bloembollen op

Het initiatief van de bollententoonstellingen strandde echter, als zo vele, op de noodzaak tot bezuiniging in de jaren voor de tweede Wereldoorlog. Hoe schrijnend de situatie in de crisisjaren soms was, blijkt uit een krantebericht van februari 1935:
"Jammer genoeg moeten de bollen gekocht worden en er zijn heel wat gezinnen, waar werkelijk de paar centen die hiervoor per kind nodig zijn, niet gemist kunnen worden. (...) In een tijd waarin zoveel bollen worden vernietigd, zou het gratis beschikbaar stellen van een partijtje tulpen toch geen bezwaar mogen ondervinden.(...) Enkele groepen van potten waren minder goed ontwikkeld dan andere. Dat verschil (...) zit in de ligging van de school. Die slecht ontwikkelde planten zijn meegenomen door leerlingen van scholen, die in buurten staan waar de werkloosheid het felst woedt. De planten hebben bij de kinderen thuis niet voldoende kunnen groeien, door gebrek aan warmte...."

Na de oorlog, in de jaren van herstel, werd de bloembollenactiviteit weer met enthousiasme opgepakt. Tot begin jaren negentig heeft deze activiteit als wezenlijk onderdeel van het schooltuinwerk voortgeduurd.

de grootse jaren na 1945

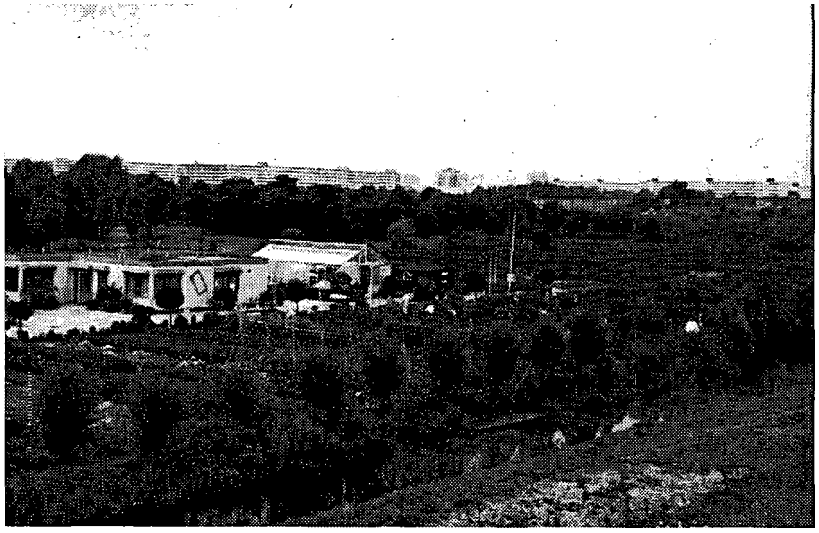
Vanaf 1945 wordt het schooltuinwerk binnen schooltijd uitgevoerd en worden er geen 'vrije tuintjes' meer uitgegeven. Het tuinieren op de schooltuin kan dan, al gebeurt dat eerst nog schoorvoetend, ingepast worden in het natuuronderwijs. De bekende bioloog E. Heimans had voor zo'n vorm van natuuronderwijs al in 1893 aandacht gevraagd met zijn boek 'De Levende Natuur, Handleiding voor Onderwijs in de Kennis van Planten en Dieren op de Lagere School, in het bijzonder voor de groote steden'.

In de periode van de wederopbouw na de oorlog werd Amsterdam in oppervlakte drie keer zo groot: het Algemeen Uitbreidingsplan (AUP), dat al in 1935 door de gemeenteraad was vastgesteld, werd na 1950, met de nodige wijzigingen, uitgevoerd. Zo verrezen Slotermeer, Geuzenveld, Slotervaart, Overtoomse Veld, Osdorp, Westlandgracht, Buitenveldert en Nieuwendam.
Gelukkig werden in de nieuwe wijken en buurten ook meteen schoolwerktuinen aangelegd. De dubbele tuin aan de Heggerankweg in Noord met maar liefst duizend kindertuinen in 1955. Het volgend jaar twee tuinen in West: Slotermeer en Bos en Lommer. In 1961 de tuin in Buitenveldert en in 1964 tuinen in Geuzenveld, Overtoomse Veld en Osdorp.
Daarna werd het rustiger. In 1972 kwam er nog een tweede tuin in Overtoomse Veld bij, de Jan P. van Blijdestijntuin. Ook in 1972 werd de schooltuin in Nieuwendam aangelegd en in 1977 de Adalbert Wagnertuin in Amsterdam Zuidoost. De meest recente tuin ligt eveneens in Zuidoost: de Gaasperdamtuin dateert van 1990.
Door het succes van de schooltuin die als onderdeel van de Floriade van 1971 in het Amstelpark was ingericht, deed deze tuin nog verscheidene jaren dienst tot deze slachtoffer werd van een van de eerste bezuinigingsrondes van de Gemeente Amsterdam.
Ondanks de bezuinigingen waar het schooltuinwerk in de jaren tachtig mee geconfronteerd werd, is de Stichting Amsterdamse Schoolwerktuinen er altijd in geslaagd jaarlijks tussen de vijf- en zesduizend leerlingen van groep 6 en 7 op de schooltuinen te blijven ontvangen.

Leerlingen groep 6 en 7 basisschool aan het werk op de schooltuin aan de Jan Tooropstraat

Overzichtsfoto Gaasperdamtuin, Amsterdam Zuidoost

4 de amsterdamse natuurhistorische raad

behoefte aan samenhang

Aan het einde van de jaren vijftig, toen de welvaart in ons land begon toe te nemen, kregen steeds meer mensen de beschikking over steeds meer vrije tijd. Deze ontwikkeling bracht met zich mee dat mensen op zoek gingen naar een zinvolle vrijetijdsbesteding. Een deel van hen vond die in de 'natuur' en er ontstonden diverse organisaties die zich met natuurbeleving gingen bezighouden. Door de veelheid aan activiteiten op het gebied van natuurstudie ontstond er ook behoefte aan coördinatie daarvan. Dat mag blijken uit het feit dat in 1956 een aantal personen in Amsterdam een werkgroep oprichtte om een organisatie in het leven te roepen die zich met de coördinatie van al die activiteiten zou gaan bezighouden. De Amsterdamse Natuurhistorische Raad werd door deze werkgroep opgericht als koepelorganisatie die de verschillende educatieve activiteiten op het gebied van de natuurstudie in Amsterdam zou samenbrengen en coördineren.
Het begon allemaal in het kantoor van de toenmalige directeur van Artis, Dr. E.F. Jacobi, die deel uitmaakte van de werkgroep.

Uit de notulen van de werkgroep van 6 september 1956:
"Na enige discussie wordt overeengekomen dat de naam Amsterdamse Natuurhistorische Raad, hoewel wat zwaarwichtig, toch naar analogie van de Kunstraad, Sportraad e.d. wel aanbeveling verdient.(..) Het lijkt voorts raadzaam, bescheiden te beginnen met de activiteiten van de raad, waarbij o.a. wordt gedacht aan de vorming van jeugdnatuurwachten en de benoeming van één of twee schoolbiologen."

Dat de heer Jacobi als directeur van Artis één van de oprichters van de ANR was, is niet zo verwonderlijk als we de geschiedenis van Artis een beetje kennen. Vóór 1952 was de educatieve dienst van de Amsterdamse dierentuin welhaast een eenmanszaakje: alles werd gedaan en kon gedaan worden door de al eerder genoemde Dr. A.F.J. Portielje, die behalve inspecteur van de levende have ook hoofd van de voorlichtingsdienst was. Na diens pensionering werd het educatieve werk overgenomen door de heer Han Rensenbrink. Deze slaagde er in een echte educatieve dienst ten behoeve van het onderwijs op te zetten; de

Artislessen werden door een team van min of meer gespecialiseerde leerkrachten gegeven. Het aantal aanvragen van scholen voor Artislessen nam gestaag toe. Die lessen moesten evenwichtig over de belangstellende scholen worden verdeeld en ook de roostering van de lessen zelf kreeg meer aandacht. Kortom: er ontstond dringend behoefte aan meer coördinatie.
Naast deze reden was er nog een organisatorische reden voor de oprichting van de ANR, namelijk de huisvesting van een Natuurhistorisch Centrum waar collecties die zich op dat moment nog op verschillende lokaties bevonden, ondergebracht zouden kunnen worden.
De oprichters hadden echter ook meer inhoudelijke beweegredenen: bestrijding van de vernielzucht van jongeren door de vorming van jeugdnatuurwachten en ondersteuning van het biologie- en natuuronderwijs op de scholen door één of meer schoolbiologen. Met de Amsterdamse wethouder van Onderwijs, Mr. A. de Roos, waren voorbereidende besprekingen gevoerd door de heren J.G. van Marle, een industrieel, en H. Kleijn, voorzitter van de afdeling Amsterdam van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging. Verder waren prof. Engel, de directeur van het latere Zoölogisch Museum, prof. Dr. K.H. Voous van de Vrije Universiteit en Ko Zweeres van de Vereniging tot Bescherming van Vogels, bij de werkgroep betrokken die in het leven was geroepen om het voorwerk te verrichten.

De initiatiefnemers stuurden op 24 september 1956 als 'Amsterdamse Natuurhistorische Raad (in oprichting)', een brief aan de wethouder van onderwijs met het formele verzoek om subsidie van de gemeente. De eerdere besprekingen met de wethouder hadden de verwachting gewekt dat er van subsidieverstrekking sprake zou zijn, maar het antwoord was zeer teleurstellend. Op 15 oktober 1956 schrijft wethouder De Roos:
"Naar aanleiding van Uw bovenvermeld schrijven, waarvan ik kennis nam, moet ik zeer tot mijn spijt berichten, dat de begrotingspositie der Gemeente Amsterdam niet toelaat dat nieuwe subsidies worden verleend."
Er was om een financiële ondersteuning van ƒ 25.000.- gevraagd, maar er kwam geen rooie cent!
Toch lieten de initiatiefnemers zich niet ontmoedigen. Op 27 november 1956 kwam men tot de oprichting van de Stichting Amsterdamse Natuurhistorische Raad (ANR). Het doel van de stichting werd als volgt geformuleerd:
"In het algemeen en meer in het bijzonder in Amsterdam, het wekken van de belangstelling en de liefde voor de planten- en dierenwereld, het bevorderen van de natuurhistorische belangstelling in het bijzonder in Amsterdam, het coördineren van de uitingen van deze belangstelling, alsmede het propageren van de natuurbeschermingsgedachte."
Op 1 februari 1957 passeerde de stichtingsakte de notaris. Voor het 'startkapitaal' van drie maal ƒ 25.- werd door de oprichters, de heren Jacobi, Voous en Zweeres in eigen beurs getast. Ter onderschrijving van dit gebaar schonk notaris F. van der Veen aan de stichting de notariskosten.

Uit de brief van 24 september 1956 van de ANR aan het gemeentebestuur met het verzoek om subsidie.

"Het spreekt vanzelf, dat de raad voor zijn te ontplooien activiteiten volkomen afhankelijk zal zijn van de medewerking, die de gemeente Amsterdam zal kunnen en willen verlenen. Hierbij denken wij niet slechts aan een te verlenen subsidie, maar vooral ook aan de huisvesting van het Natuurhistorisch Centrum, dat te zijner tijd onderdak zou vinden bij het te bouwen Zoölogisch Museum der Universiteit van Amsterdam.
Gaarne zullen wij van U vernemen, of in de zeer nabije toekomst op een subsidie der gemeente voor de op te richten raad mag worden gerekend en of de mogelijkheid voor een tijdelijk onderdak, waarover de heer Kleijn reeds met U mocht spreken, nog bestaat. In dat geval menen wij, dat de raad op korte termijn met zijn werkzaamheden zou kunnen beginnen. Als eerste activiteiten denken wij aan de vorming van jeugd-natuurwachten en de benoeming van een of meer schoolbiologen."

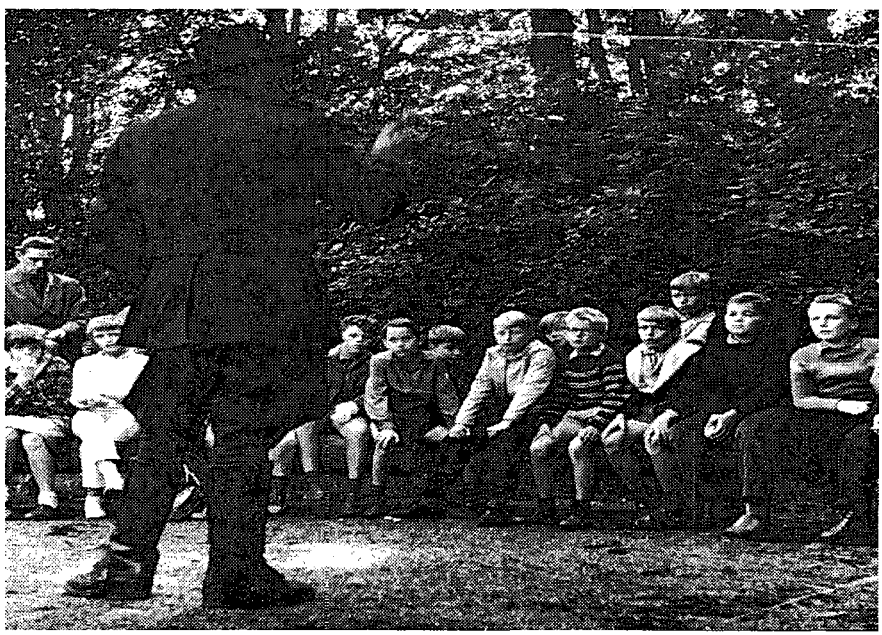
coördinatie van de artislessen

Het was van meet af aan de bedoeling van het bestuur van Artis om de ANR te betrekken bij de educatieve taken van het nog te bouwen Zoölogisch Museum. De totstandkoming van dat museum zou echter nog heel wat voeten in de aarde hebben. Directeur Jacobi van Artis zag ook een taak weggelegd voor de ANR in het leveren van een bijdrage aan de educatieve taak van Artis zelf. Dat is wèl van de grond gekomen.
Het begon in 1964. Artis zorgde voor de lessen, de ANR zorgde voor de roostering daarvan en de begeleiding met behulp van stencils voor verdere lessen op school. Er was grote belangstelling voor de Artislessen: 189 vijfde en zesde klassen vroegen een les aan, maar slechts 82 daarvan konden worden ontvangen.
Eén van de Artismedewerkers gaf de lessen in een leslokaal naast het nachtdierenverblijf onder het Faunamuseum, waarin de Artisbibliotheek is gevestigd. In 1967 kon een tweede leerkracht worden aangetrokken en in 1972 een derde. In 1970 werd een tweede leslokaal in gebruik genomen. In 1972 en 1973 konden de lessen worden uitgebreid naar de kleuterschool en de klassen één t/m vier. De ANR verzorgde de roostering van de lessen tot 1968. In 1974 kwamen 38.000 kinderen van een kleine 1300 klassen één of meerdere keren een Artisles volgen. Jarenlang is het aantal op dit niveau gebleven.

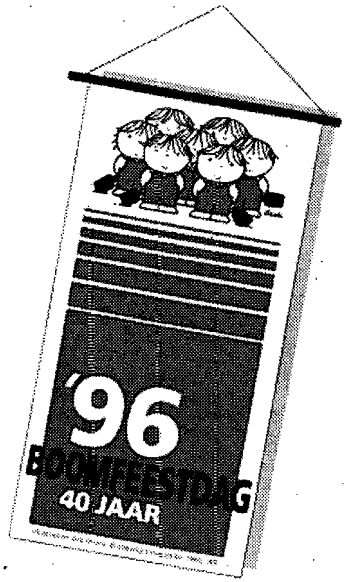
ondersteuning van het onderwijs

wandelen in park en bos onder goede leiding

Een andere activiteit van de ANR had ook direct succes: de parkrondleidingen voor schoolklassen die niet alleen door de ANR gecoördineerd maar ook inhoudelijk begeleid werden. Dat succes was mede te danken aan het feit dat er al iets dergelijks werd gedaan door de gemeente en dat er mensen waren die uit hoofde van hun dagelijkse werkzaamheden sterk gemotiveerd waren om mee te werken. Zo ontstond een vruchtbare samenwerking met de afdeling Beplantingen van de gemeente (de latere dienst Groenvoorzieningen).
Boswachter Brander van het Amsterdamse Bos en 'tuinbaas' Jonker van 'Frankendael' verzorgden een aantal jaren onder auspiciën van de ANR rondleidingen die zich in een grote populariteit mochten verheugen. Er waren ook excursies in andere stadsparken.
Het begon in het voorjaar van 1958, toen het hoofd van Publieke Werken afd. Beplantingen, tevens bestuurslid van de ANR, ervoor kon zorgen dat vanuit Beplantingen rondleidingen in het Amsterdamse Bos in samenwerking met de ANR werden georganiseerd.
In 1959 werden voor de vijfde klassen van alle lagere scholen in Amsterdam rondleidingen verzorgd in Frankendael, het Vondelpark, het Volewijkpark en het Amsterdamse Bos.
Er was zoveel belangstelling dat 300 schoolklassen moesten worden teleurgesteld. Het aantal deelnemende klassen in 1959 bedroeg 60; in 1970 waren dat er maar liefst 600.
Er worden nog steeds parkrondleidingen gegeven. In de loop der jaren zijn door de ANR ter ondersteuning van deze parklessen verscheidene lesbrieven geschreven. Steeds werd geprobeerd op nieuwe ontwikkelingen in te spelen. Zo zijn de lesbrieven 'Lente' en 'Herfst' voor de parkrondleidingen in de betreffende seizoenen onlangs in geheel nieuwe vorm uitgegeven.

Boswachter Brander leidt Amsterdamse scholieren rond in het Amsterdamse Bos

Vaantje Boomfeestdag 1996: al 40 jaar!

boomplantdag

De ANR was ook betrokken bij de boomplantdag in Amsterdam, oorspronkelijk een samenwerkingsproject van de afdeling Beplantingen van de gemeente, Stichting Amsterdamse Schoolwerktuinen (SAS) en de ANR, waarbij leerlingen in hun eigen wijk of woongebied jonge bomen en struiken plantten. Ooit gestart in Apeldoorn aan het eind van de jaren vijftig werd dit initiatief al gauw door andere gemeenten overgenomen. In Amsterdam nam de afdeling Beplantingen dit in eerste instantie ter hand. Op 13 maart 1958 werd in Slotervaart de eerste boomplantdag georganiseerd. Op die dag plantten zo'n 1200 leerlingen van de hoogste klassen van de lagere school uit de tuinstad lindebomen aan de Sloterplas.
De boomplantdag was in 1959 uitgegroeid tot een nationale gebeurtenis. De achterliggende gedachte was dat wat kinderen zelf in hun eigen school- of woonomgeving geplant hadden niet zo snel door hen vernield zou worden. In Amsterdam werden de boomfeestdagen, al gauw zo genoemd vanwege het feestelijk karakter dat ze droegen, inhoudelijk begeleid door de ANR en de SAS. Aan de boomplantdag gingen enkele lessen vooraf die niet alleen over bomen, bos en hout gingen, maar ook over bestuiving, bijen, en in later jaren ook over derde-wereld problemen. De parkrondleiders hadden en hebben daar een belangrijke educatieve taak in. Het overzicht van projecten die in de loop der jaren in het kader van de boomfeestdag op uiteenlopende lokaties in Amsterdam zijn uitgevoerd, is indrukwekkend. Nog steeds is de boomplantdag een jaarlijks terugkerend evenement waar verscheidene stadsdelen aan deelnemen. Binnenkort vindt de 40e boomfeestdag plaats!

na- en bijscholing voor amsterdamse onderwijzers

De ondersteuning van het natuur- en biologieonderwijs op scholen kreeg in eerste instantie vorm door middel van lezingen die de ANR in het voorjaar van 1958 en 1959 voor Amsterdamse onderwijzers organiseerde. Er werden diverse thema's behandeld, zoals het Dierenleven in Artis, Vrienden en Vijanden van de mens, Biologie-onderwijs op school, Het Groen van Amsterdam; Bossen en struiken in straten en langs grachten, Zoogdieren in het Amsterdamse Bos. Sprekers waren o.a. Dr. E.F. Jacobi, Prof. Dr. K.H. Voous en dhr. A.W. Wagner, bestuurslid van de Stichting Amsterdamse Schoolwerktuinen, naar wie later een schooltuin werd vernoemd.
Later werden er ook regelmatig nascholingscursussen en werkmiddagen met een zeer praktisch karakter georganiseerd. Met de komst van een schoolbioloog in de tweede helft van de jaren zestig konden die verder geprofessionaliseerd worden.

reizende tentoonstelling

De reizende tentoonstelling voor het onderwijs 'Dier en Plant in Amstelland' bleek eveneens succesvol. Op initiatief van de Amsterdamse Jeugdraad was er een werkgroep gevormd onder voorzitterschap van ANR-voorzitter Prof. Dr. K.H. Voous, die het voorwerk verrichtte. Gedurende het jaar 1958 vond er druk overleg plaats over de opzet van de tentoonstelling. Deze werd op 20 november 1958 geopend en reisde ruim een jaar langs verschillende scholen. In die periode werd de tentoonstelling door maar liefst 311 schoolklassen bezocht.
Al deze inspanningen van de ANR werden in de eerste jaren na de oprichting geleverd zonder enige geldelijke ondersteuning van de kant van de gemeente. Alle medewerkers werkten belangeloos in hun vrije tijd mee.

Omdat de gemeente maar niet over de brug kwam met subsidie werden er ook pogingen ondernomen andere partijen bij te laten dragen in de financiering van de activiteiten. In een schrijven van 18 november 1958 aan diverse instellingen met het verzoek om geldelijke ondersteuning voor de reizende tentoonstelling gaf Artis-directeur en penningmeester van de ANR Dr. E.F. Jacobi als argumentatie aan: "Door een vermeerdering van kennis en begrip hopen wij ook te bereiken, dat deze kostbare natuur minder vernield zal worden, hetgeen als regel uit onkunde zal gebeuren." Bestrijding van vernielzucht was in de vijftiger jaren een belangrijk motief voor natuurstudie.

Wellicht was de gemeente ook gevoelig voor dat argument, want toen op 22 juni 1961 het bestuur van de ANR een tweede verzoek aan wethouder Mr. A. de Roos om geldelijke ondersteuning zond, gaf de gemeente gehoor en kwam er in 1962 concrete hulp. Er werd een kantoorruimte ter beschikking gesteld en er kon een typiste worden aangenomen. Aan het einde van dat jaar werd ook een directeur benoemd.
De brief aan wethouder De Roos luidde als volgt:

Edelachtbare Heer,

Zeer tot onze spijt is het bestuur van de Amsterdamse Natuurhistorische Raad wederom genoodzaakt zich met een noodkreet tot U te wenden. Ook thans betreft het de zorgwekkende financiële toestand van de Raad, die het bestuur ernstig heeft doen overwegen de ondernomen werkzaamheden te staken en de Stichting te ontbinden. Het saldo in de kas bedraagt thans slechts f 3,47.
Het bestuur neemt aan, dat het U over de werkzaamheden van de Raad, na de briefwisse-

ling van de afgelopen jaren, niet meer volledig behoeft in te lichten. Slechts zou het willen memoreren, dat de werkzaamheden tot heden door de financiële beperkingen niet die omvang en intensiteit hebben kunnen bereiken, die het bestuur wenselijk heeft geacht en dat in het afgelopen seizoen een serie van vijf lezingen over natuurhistorische onderwerpen voor onderwijzers en jeugdleiders is gehouden (aantal toehoorders omstreeks 30), dat een cursus van 30 lesuren voor onderwijzers werd gehouden (aantal deelnemers 50) en dat in samenwerking met het Hoofd Stadsbeplantingen rondleidingen van vijfde en zesde klassen van openbare en bijzondere Lagere Scholen werden georganiseerd in Frankendael, het Amsterdamse Bos, het Vondelpark en het Volewijkpark (99 klassen van 88 scholen), met dien verstande dat elke klas per seizoen 3 rondleidingen krijgt.

Verscheidene andere, urgente plannen (school-bioloog of consulent biologie ten behoeve van onderwijzers van Lager en Uitgebreid Lager Onderwijs; beschikbaar stellen van demonstratie- en les-materiaal; daadwerkelijke voorlichting aan jeugdleiders) moesten nog steeds op uitvoering wachten.

Het Comité 'Dier en Plant in Amstelland' heeft op zijn vergadering van 21 februari besloten de werkzaamheden voor het organiseren van roulerende natuurhistorische tentoonstellingen aan de Amsterdamse Natuurhistorische Raad over te dragen. Thans evenwel, moet na een voorlopige telefonische mededeling van de Afdeling Onderwijs, het bestuur van de Raad er wel van overtuigd zijn, dat de Raad voor zijn werkzaamheden in 1961 geen subsidie in welke vorm dan ook van de Gemeente Amsterdam kan tegemoet zien.

Tot zijn diepe spijt ziet het bestuur zich daardoor genoodzaakt de rondleidingen in het Vondelpark, Frankendael, het Amsterdamse Bos en het Volewijkpark te staken, aangezien de organisatie van deze rondleidingen gedurende een heel seizoen, gezien het bovenstaande, onmogelijk wordt. Over het beschikbaar stellen van ruimte in de Voormalige Hollandsche Schouwburg heeft [sic] *het bestuur evenmin positieve berichten bereikt.*

Onder deze omstandigheden verzoekt het bestuur U Uw zienswijze te mogen vernemen over de vraag of voortzetting van de werkzaamheden van de Raad door U wenselijk wordt geacht. Mocht U zich in positieve zin mogen uitspreken, dan zij nu reeds opgemerkt dat de Raad alleen door een alsnog te verlenen subsidie tot verdere activiteit in staat zal zijn.

Met gevoelens van de meeste hoogachting,

Dr. E.F. Jacobi, vice voorzitter
Dr. L. Vlijm, secretaris

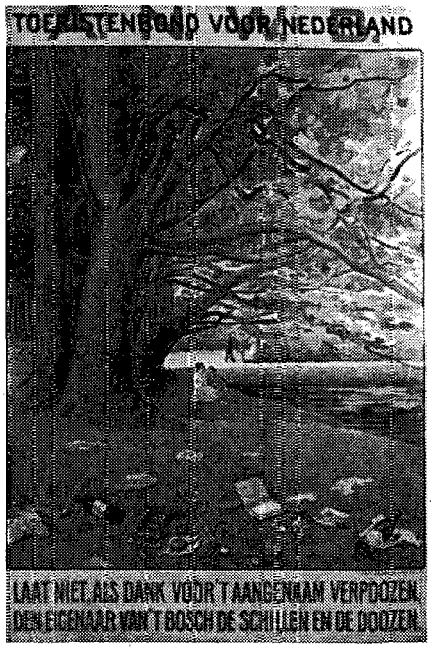
jeugdnatuurwachten in amsterdam

Eén van de activiteiten waarvoor de ANR oorspronkelijk werd opgericht was de bestrijding van vandalisme in de natuur door de vorming van jeugdnatuurwachten, in navolging van de (volwassen) natuurbeschermingswachten die al langer bestonden.
In 1948 was de Bond van Natuurbeschermingswachten opgericht die voortkwam uit de Bond tegen Verontreiniging van Natuur en Stad (opgericht maart 1939). De natuurwachters wilden ervoor zorgen dat bezoekers van natuurgebieden de natuur niet zouden verstoren of vervuilen, een probleem waar men al langer mee kampte. Denk maar aan de poster van de ANWB van 1916 met het beroemde onderschrift: "Laat niet als dank voor het aangenaam verpoozen, den eigenaar van 't bosch de schillen en de doozen".
De natuurwachters waren eigenlijk een beetje 'onbezoldigde veldwachters' in die zin dat ze een identiteitsbewijs bij zich droegen, gewaarmerkt door de plaatselijke politie, maar hun werk op vrijwillige basis deden.

Met het plan van de ANR om in Amsterdam te komen tot de oprichting van een groep 'jeugd-natuurwachten' wilde het niet erg lukken. Het idee was om op bescheiden schaal te beginnen door een aantal scholen aan te schrijven die in verschillende stadswijken hun leerlingen zouden kunnen laten optreden. De kwestie sleepte een tijdlang en mede door het ontbreken van financiële middelen zag het er op een gegeven moment naar uit dat het bij plannen zou blijven. Op 10 december 1958 schrijft voorzitter Voous aan wethouder De Roos:

"Hoewel het in het voornemen heeft gelegen binnen afzienbare tijd met de oprichting van jeugdnatuurwachten een begin te maken, heeft het bestuur tot zijn leedwezen moeten vaststellen dat de totstandkoming van jeugdnatuurwachten in Amsterdam voorlopig niet realiseerbaar zal zijn."

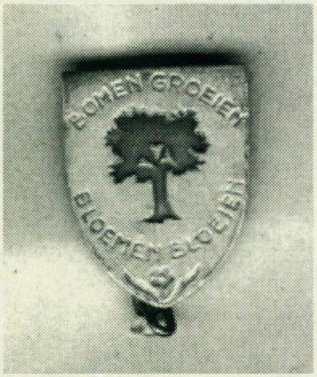
Dat betekende echter niet dat het plan helemaal van de baan was. In 1959 werd op initiatief van biologieleraar Schremft van de gemeentelijke Middelbare Meisjesschool contact gezocht met de hoofdleider van de landelijke Bond van Natuurbeschermingswachten en met de hoofdinspecteur van de Amsterdamse politie. De politie zou de jeugdnatuurwachten een zekere status moeten geven. De plannen leken gerealiseerd te kunnen worden, maar bij de poging van de ANR om een groep jeugdnatuurwachten op te richten waren nog andere factoren van invloed, van meer maatschappelijke aard, die er uiteindelijk toe zouden leiden dat het bestuur van de ANR tot de conclusie moest komen:

Poster ANWB, 1916,
"Laat niet als dank..."

"dat de situatie in Amsterdam en de geaardheid van de Amsterdamse bevolking zich niet voor de werkwijze van de Natuurwachten lenen. Wij vrezen dat de gedachte van natuurbescherming en het ontzien van natuurlijke objecten en van plantsoenen door de Natuurwachten niet zouden worden gestimuleerd." (brief aan de Hoofdinspecteur van Politie, d.d. 2 juli 1959)

Men had misschien kunnen weten dat het maatschappelijk draagvlak zou ontbreken: bij de schooltuinen was een dergelijk initiatief al eerder ontwikkeld en eveneens een vroege dood gestorven.
In 1952 namelijk nam de Stichting Amsterdamse Schoolwerktuinen het initiatief om te komen tot 'plantsoenwachten' in de eerste plaats bedoeld om kinderen "het goede voorbeeld te laten geven in de parken en plantsoenen teneinde de vernielzucht van de jeugd in te tomen". Een 'plantsoenwacht' legde een 'belofte' af om allerlei dingen in de parken NIET te doen, maar als laatste punt van een lijstje van twaalf, de zogenaamde 'Instructie', stond vermeld: "Wijs ook anderen op het nut van het behoud van een ongeschonden stadsbeplanting" en: "Neem bij het maken van opmerkingen tot anderen steeds de vereiste beleefdheid in acht." Kinderen van de Batjanschool kregen de primeur, als blijk van hun waardigheid mochten ze een speciaal ontworpen speldje dragen.
Het verschijnsel plantsoenwachten bleef ook in de pers niet onopgemerkt. Het Vrije Volk zag er wel wat in:
"Als je lid wordt van de Plantsoenwacht, moet je eerst een soort 'eed' afleggen en o.a. beloven dat je geen takken van bomen of heesters zult rukken, geen bloemen of bloeiende takken zult plukken, niet met een mes in boomstammen zult kerven, niet over gras zult lopen, geen afrasteringen zult vernielen, je hond niet de hele dag los zal laten lopen in een plantsoen enz. En als je anderen dat tòch ziet doen, moet je geen ruzie maken, want daarom is het niet begonnen. Je zegt gewoon tegen de jongen of het meisje (of de man of de vrouw, want grote mensen zijn óók niet allemaal lieverdjes!): "Kijk, dat zou ik nu nooit meer doen, dat heb ik beloofd, want ik ben lid van de Plantsoenwacht. En dan wijs je op je speldje. Wedden, dat de ander dan beschaamd toegeeft, dat je gelijk hebt!". (Het Vrije Volk van 4 maart 1952)

Speldje voor de leden van de Plantsoenwacht

Het Algemeen Handelsblad liet echter in een commentaar van 11 maart 1952 een heel ander geluid horen en toonde zich duidelijk geen voorstander van jeugdige parkwachten: "Op zichzelf moge dit instituut van parkwachtertjes nuttig zijn, in het belang van het behoud van ons stedelijk natuurschoon. Maar wij houden niet van de methode om kinderen politieagentje over andere kinderen te laten spelen. (Met de verkeersbrigadiertjes is dat natuurlijk een heel ander geval; die hebben slechts een regelende taak, die hun juist verantwoordelijkheidsgevoel bijbrengt.) Wie ooit met groepen kinderen heeft gewerkt,

AFSCHRIFT.

Gemeente Amsterdam
Raadhuis, O.Z. Voorburgwal

Telefoon 64455.

Aan de Amsterdamsche Vereniging
voor Schoolwerktuinen
p.a. Mevr. F.G. Broekhuysen-Leewis
Stadionweg 255, AMSTERDAM - Zuid.

Afd. O. No. 828/11 Ond. Datum: 8 Februari 1952.

Naar aanleiding van Uw schrijven van 8 December j.l. aan Burgemeester en Wethouders, kan ik U namens het College berichten, dat het de uitbreiding van Uw activiteit in de richting van bescherming van parken en plantsoenen door de jeugd ten zeerste toejuicht.

Ik begrijp Uw streven aldus, dat U vooral beoogt de houding van de jongens en meisjes tegenover alles wat groeit en bloeit gunstig te beïnvloeden. Voorlichting hieromtrent op de scholen door de beambten Uwer Vereniging wordt dezerzijds gaarne toegestaan, mits het Hoofd der School zijn medewerking wil verlenen. Voorshands zou ik bovendien gaarne zien, dat Uw Vereniging haar bemoeiingen beperkte tot die scholen, die deelnemen aan de schoolwerktuinen en tot de leerlingen van het 5e en 6e leerjaar dier scholen.

Dr./JB.

De Wethouder voor het Onderwijs,

w.g. onleesbaar.

Positieve reactie Gemeente Amsterdam op het voorstel van de SAS om 'Plantsoenwachten' in te stellen

weet welke conflicten uit zo'n opgelegde gezagsverhouding voortkomen en hoe de kinderen in hun ijver om de taak waartegen zij niet zijn opgewassen goed te volbrengen, tot een brave-Hendrik-houding komen van schijnheiligheid en klikken.
In de tweede plaats geloven wij, dat deze remedie weinig zal helpen; de opgekropte energie van het grotestadskind moet er toch uit. Zolang Amsterdam geen gelegenheden schept om die energie te laten afreageren (bijvoorbeeld door gedeelten van de parken en plantsoenen tot speelplaats - wij denken aan de 'apenbomen' in het Vondelpark - te bestemmen), zal de baldadigheid niet verminderen."

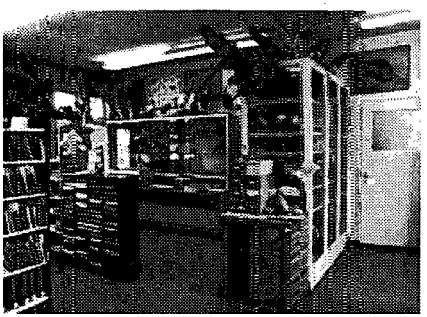
Op dit commentaar van de krant kwam een reactie van de Stichting Amsterdamse Schoolwerktuinen, waarop de redactie de kritiek gedeeltelijk terugnam. Maar het standpunt van het Algemeen Handelsblad liet aan duidelijkheid niets te wensen over:
"Wij blijven echter geloven dat het niet nodig is in de instructie de bepaling op te nemen dat de kinderen anderen dienen te corrigeren.(...). Voorts maken wij bezwaar tegen de naam plantsoenWACHT, die wij liever willen veranderen in plantsoenbescherming."
Van dat alles is niets terechtgekomen. De plannen bloedden dood en honderden speldjes lagen jaren te wachten op kinderen die ze nooit zouden dragen.

natuurbeschermingswachten en het IVN

Niet alleen het idee van de ANR voor Amsterdamse jeugdige natuurwachten bleek nauwelijks maatschappelijk draagvlak te hebben, ook het corrigerende, wat betuttelende optreden van de Bond van Natuurbeschermingswachten vond binnen en buiten de Bond steeds minder acceptatie. Men wilde bij de Bond daarom een andere strategie ontwikkelen, meer gericht op preventief en informatief optreden.
Jan Nijkamp, directeur van de Haagse Dienst voor School- en Kindertuinen en voorzitter van de Bond van de Natuurbeschermingswachten, was één van de initiatiefnemers voor een andere opzet van het natuurwachterswerk. Met rijkssubsidie werd na 1960 met de 'omscholing' van natuurwachters tot natuurgidsen gestart.
Toen kreeg de Bond van Natuurbeschermingswachten ook een nieuwe naam: Instituut Voor Natuurbeschermings-educatie, het I.V.N. Het tijdschrift 'De Natuurbeschermingswacht' veranderde in 1961 met ingang van de 12de jaargang, in 'Mens en Natuur'. Die naam draagt het blad nog steeds. Het werk dat door de natuurwachters gedaan was, verdween na enkele jaren.

anr en ivn

Een vergelijking tussen ANR en IVN, die kort na elkaar met overeenkomende doelstellingen werden opgericht, ligt voor de hand. Beide organisaties wilden activiteiten van natuurstudie coördineren, informatie over alles wat met de natuur te maken had verstrekken en hulp bieden aan leerkrachten bij het voorbereiden van natuurstudielessen. Het IVN werkte landelijk terwijl de ANR zich vooral richtte tot het Amsterdamse publiek en dan met name leerkrachten van de Amsterdamse lagere scholen.
Het Informatiecentrum van de ANR werd in 1964 opgezet. Lesbrieven, literatuur en realia konden aan de Plantage Middenlaan worden geleend. Menig kwekeling van de Hervormde Kweekschool recht tegenover het gebouw van de Voormalige Hollandsche Schouwburg waar de ANR gehuisvest was, haalde 'van de overkant' een eend, eekhoorn of een stel schelpen ter ondersteuning van een biologieles op zijn of haar leerschool.
Omdat er verscheidene raakvlakken waren tussen ANR en IVN kon het later tot een vruchtbare samenwerking komen. Na de verhuizing van beide organisaties naar het Hugo de Vriesgebouw resulteerde die samenwerking zelfs in het ineenvoegen van hun afzonderlijke informatiecentra tot één goed geoutilleerd gezamenlijk informatie- en voorlichtingscentrum.

Het Informatiecentrum van de ANR aan de Plantage Middenlaan 24

schoolbiologen

In 1956 had de ANR i.o. naast subsidie voor het instellen van jeugdnatuurwachten ook subsidie gevraagd voor de benoeming van een schoolbioloog ter ondersteuning van het onderwijs. De naam 'schoolbioloog' dateert van 1947, toen tijdens een congres van de (K)NNV te Groningen het begrip werd ingevoerd en de inhoud van de functie omschreven. Pas in 1973 werd de 'Vereniging van Schoolbiologen' opgericht, later omgevormd tot de 'Werkgroep van Schoolbiologen', een landelijke werkgroep van het I.V.N. In tegenstelling tot het plan van de ANR voor jeugdnatuurwachten bleek het idee om een schoolbioloog aan te stellen ten behoeve van het onderwijs wèl levensvatbaar. De gedachten van het bestuur van de ANR gingen daarbij uit naar een afgestudeerd bioloog die in het bezit was van een onderwijsbevoegdheid en inzetbaar zou zijn om op gespecialiseerde terreinen leerkracht-vervangend, maar vooral ook leerkracht-ondersteunend op te treden. Omdat het de ANR aan voldoende financiële middelen ontbrak, kon de aanstelling van een schoolbioloog niet direct gerealiseerd worden. Om toch aan de inhoudelijke wensen van de ANR tegemoet te kunnen komen, kwam er belangeloze medewerking van de biologieleraar van de Pedagogische Academie 'Magister Vocat', de heer Theowald van Leeuwen. Hij nam op zich om voor onderwijzers van de lagere scholen lesbrieven te schrijven, die vervolgens

door de ANR werden verspreid. Daarnaast gaf hij in 1959/1960 een tweejarige cursus voor leerkrachten bij het lager onderwijs, die een totaal van 24 avonden besloeg.
In 1967 werd het mogelijk iets meer te doen. Toen werd bij de Stichting Amsterdamse Schoolwerktuinen een schoolbioloog aangesteld. Onder diens leiding werden de schooltuinen van voldoende lesmateriaal voorzien en werden er door hem didactisch goed onderbouwde lessen samengesteld. De schoolbioloog verrichtte niet alleen werkzaamheden voor de SAS maar werd ook gedeeltelijk gedetacheerd bij de ANR.

de adviesraad

In de jaren zeventig en tachtig vonden er belangrijke ontwikkelingen plaats in het denken over natuur en milieu en de samenhang daartussen. Natuureducatie en milieueducatie speelden daarin een belangrijke rol. Geleidelijk drong het besef door dat natuureducatie en milieu-educatie, alhoewel twee verschillende begrippen, niet lòs van elkaar gezien konden worden. Het bestuur van de ANR besloot dan ook dat de ANR, die ontstaan was uit de behoefte om natuureducatie in Amsterdam vorm te geven, tot 'herijking, herformulering en reorganisatie' moest overgaan. In 1989 verscheen de nota 'ANR, Stedelijk natuur- en milieueducatie centrum voor Amsterdam, 'Heroriëntering en reorganisatie'. Daarin werd onder meer gesproken over de vorming van een Adviesraad om te komen tot betere contacten met alle instellingen in Amsterdam die actief waren op het gebied van natuur- en milieu-educatie (NME) voor scholen en buitenschoolse groeperingen.
Die Adviesraad kwam er, met als doel de diverse activiteiten van de organisaties die in dit orgaan vertegenwoordigd waren, op elkaar af te stemmen en de samenwerking tussen die organisaties te bevorderen. De eerste bijeenkomst van de Adviesraad met 33 organisaties vond plaats in het voorjaar van 1989.

Een interessante wending kreeg het werk van de Adviesraad in 1990. Van het subsidiebedrag van ƒ 50.000,- dat in 1990 door de gemeente Amsterdam was begroot voor de uitvoering van natuur- en milieuactiviteiten, was een gedeelte nog niet besteed. De Afdeling Milieu van de gemeente benaderde daarop de Adviesraad voor "advies over de besteding van het restant". In het schrijven van de gemeente stond ook de zinsnede: "In afwachting van de toezegging van het subsidiebedrag 1991 wil de afdeling Milieu weten welke projecten de voorkeur van de Adviesraad hebben." (gemeentelijk schrijven d.d. 17 augustus 1990). Het verzoek aan de Adviesraad om de gemeente te adviseren over de besteding van de resterende gelden werd gezien als een erkenning van de Adviesraad van de ANR. In overleg met de gemeente werd echter afgesproken dat de Adviesraad niet expliciet aanbevelingen zou doen ten aanzien van toekenning van subsidie voor NME-

projecten, maar de gemeente zou informeren via de verslagen van de vergaderingen van de Adviesraad, waar alle subsidieaanvragen in eerste instantie ingediend en op vorm, inhoud en haalbaarheid besproken worden. Het belang dat de gemeente Amsterdam hechtte aan natuur- en milieueducatie en de Adviesraad blijkt verder uit het feit dat het subsidiebedrag voor NME-projecten al vrij snel verhoogd werd tot ruim f 100.000,- op jaarbasis, geheel te besteden in overleg met de Adviesraad.

De Adviesraad is onder het Amsterdams NME Centrum voortgezet. Men richt zich vooral op de bespreking van door leden en anderen ingediende en door hen uit te voeren voorstellen voor NME-projecten. Door de organisatiegebonden en dus specifieke onderwerpen en de grote diversiteit van organisaties die in de Adviesraad zitting hebben, is de opkomst bij vergaderingen helaas niet optimaal. Het Amsterdams NME Centrum onderzoekt thans samen met de Adviesraad de mogelijkheden om te komen tot een beter functioneren van de Adviesraad en een grotere betrokkenheid van de leden.

In het kader van de heroriëntering en reorganisatie werd in 1989 ook de naam van de ANR aangepast en gewijzigd in: Stichting ANR, 'Stedelijk Natuur en Milieu Educatie Centrum voor Amsterdam'. Het werkveld van de ANR was zich onder invloed van ontwikkelingen in het onderwijsveld aan het verbreden van natuuronderwijs naar natuur- en milieueducatie. Deze impuls tot heroriëntatie werd mede gestimuleerd door het voornemen van het College van B. & W. van Amsterdam om via 'particulier initiatief' zijn NME-beleid te concretiseren. Om zich als organisatie te kunnen richten op het realiseren van NME-doelstellingen werden daarop in 1989 ook de statuten van de ANR gewijzigd. In de nota van de ANR van 1989 staan de doelen van NME als volgt verwoord:

* bevorderen dat mensen bekend raken met ecologische processen en verbanden en met de invloed van het menselijk handelen daarop;
* bevorderen dat mensen zich daarbij ook betrokken voelen;
* mensen in staat stellen vaardigheden te ontwikkelen waarmee zij een bewuste en verantwoorde keuze voor hun handelen kunnen maken.

de groene plantage

De ontwikkelingen in het denken over natuur en milieu(-educatie) in de jaren zeventig en tachtig lieten in Amsterdam ook op ander terrein hun invloed zien.
Prof. Dr. J. Heimans, voorzitter van de ANR van 1957 tot 1969 pleitte er in de laatste vergadering die hij voorzat voor, dat de ANR zich sterk zou blijven maken voor de vestiging van een zoölogisch museum in de hoofdstad, een instelling die alle in Amsterdam ver-

spreide collecties op zou kunnen nemen en een duidelijke educatieve taak zou moeten krijgen met een grote publiekgerichtheid.
Een dergelijk plan was niet nieuw. Artis is ooit ook zo begonnen! Dat was toen de verzameling opgezette dieren van Meindert Draak werd verplaatst van de zolder van het Burgerweeshuis, waar Draak suppoost was, naar de Nieuwe Stadsherberg aan de Plantage Middenlaan (1837) en in 1838 naar de overkant van de Middenlaan naar de tuin 'Middelhof' verhuisde: het begin van Artis. Pas in 1839 kwamen daar de eerste levende dieren.
Het zogenaamde etnografisch museum (later het Koloniaal Museum en thans het Tropenmuseum) kreeg in 1868 een nieuwe behuizing langs de Plantage Middenlaan, waar later ook het insectarium en het Zoölogisch Museum (later van de Universiteit van Amsterdam) onderdak kregen, maar de collecties bleven gescheiden, zoals op een plattegrond van 1872 nog goed te zien is.
Na de Tweede Wereldoorlog werden plannen ontwikkeld om een groot en vooral hoog Zoölogisch Museum van de Universiteit van Amsterdam aan de Plantage Kerklaan naast de ingang van Artis te vestigen. Bezwaren uit de buurt deden deze plannen echter mislukken, zodat de afdelingen van het Museum verspreid bleven over Artis en ook daarbuiten.

In de jaren zeventig werd vanuit het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur het voorstel gelanceerd een Nationale Natuurhistorische Presentatie op te zetten zoals die bijvoorbeeld ook in Engeland (Londen) en Amerika (Washington) bestond. In Nederland kende men iets dergelijks nog niet. In contacten met verschillende betrokkenen ontstond de gedachte zo'n museum in de hoofdstad te vestigen. Het Ministerie van WVC activeerde Leiden, waar het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie gevestigd is dat onder WVC ressorteert, eveneens met zo'n initiatief te komen. Leiden kwam daarop met een voorstel voor nieuwbouw met een presentatie. Om te bevorderen dat de overheid zich zou uitspreken voor Amsterdam werden in het centrum van de hoofdstad de krachten gebundeld. Onder de naam 'De Groene Plantage' werd een samenwerkingsovereenkomst afgesloten tussen ANR, Artis, Geologisch Museum, Hortus Botanicus, Zoölogisch Museum, IVN en Milieuboek die alle in de Plantagebuurt gevestigd waren. De Groene Plantage bracht een notitie uit onder de titel 'De mens in de natuur, de natuur in de mens' waarin uiteengezet werd hoe een dergelijke presentatie in Amsterdam vorm kon krijgen, gebruik makend van de vele reeds aanwezige instellingen op het gebied van natuur en milieu. Het ging er daarbij niet om de buurt te verrijken met een prestigieus gebouw, maar de meerwaarde van zo'n museum zou gelegen zijn in een samenhangende natuurhistorische presentatie van de dichtbij elkaar gelegen instituten - het Tropenmuseum, de Hortus en Artis met later het Artis Planetarium en het Artis Geologisch Museum en de gevestigde natuur- en milieu-educatieve organisaties. Ook de gemeente zelf maakte zich daar sterk voor: ze speelde een bemiddelende rol en stelde tevens financiële middelen beschikbaar.

Logo (Samenwerkingsverband) 'De Groene Plantage'

de GROENE **Plantage**

Samenwerkende natuur- en milieu-educatieve organisaties Plantagebuurt - Amsterdam

De commissie van Advies voor de Natuurhistorische Musea die door WVC in het leven was geroepen, werd gevraagd advies uit te brengen. Na uitvoerige bestudering van de Amsterdamse en Leidse variant adviseerde de Commissie de minister van WVC zijn keuze op Amsterdam te laten vallen.
Desondanks koos de minister tot teleurstelling van de Amsterdamse betrokkenen uiteindelijk toch voor Leiden, maar het samenwerkingsverband 'De Groene Plantage' bleef bestaan en probeerde op kleinere schaal zijn doelstelling te verwezenlijken. Toen dan ook het Hugo de Vrieslaboratorium, aan de noordzijde van het terrein van de Hortus, vrij kwam omdat de Universiteit van Amsterdam de vakgroep bijzondere plantkunde en plantensystematiek moest afstoten, kon men met ondersteuning van de gemeente dat gebouw geschikt maken voor huisvesting van verschillende instellingen die zich, plaatselijk, nationaal of internationaal, met natuur en milieu bezighielden. Zo zijn in het huidige Hugo de Vries Centrum onder meer gevestigd de boekhandel Milieuboek, het Milieu Centrum Amsterdam, de Heimans en Thijsse Stichting, Milieukontakt Oost-Europa, het Amsterdams NME Centrum, het landelijke bureau van het IVN en het kantoor van de Hortus.
Hoewel er nog veel te wensen over is gebleven, is er dus ook heel wat gerealiseerd van een werkelijk groene Plantage. Want ook een nieuwe aanwinst als de drie-klimatenkas van de Hortus verdient het om hier genoemd te worden.
Ondanks het feit dat Leiden als lokatie voor een Nationale Natuurhistorische Presentatie werd gekozen, is ook de Gemeente Amsterdam altijd inspanningen blijven verrichten om een werkelijk Groene Plantage te realiseren. De Gemeente was zich er terdege van bewust dat de Plantagebuurt gekenmerkt wordt door een "unieke concentratie van instituten en instellingen die op enigerlei wijze gericht zijn op het ontstaan, bestaan en voortbestaan van mens, natuur en milieu" ('De Groene Plantage', uitgave van de Gemeente Amsterdam, 1990). Deze concentratie maakte een gezamenlijke profilering ook gemakkelijker. In 1990 verscheen van de gemeente een uitgave met voorstellen voor een verdere ontwikkeling van de Plantagebuurt en een verbetering van de infrastructuur in dit gebied. Een deel van de plannen van de gemeente is inmiddels gerealiseerd. Zo zijn fietspaden aangelegd, is de Plantage Middenlaan autoluw gemaakt en is een heldere bewegwijzering in de Plantagebuurt tot stand gekomen. Thans wordt gewerkt aan de realisatie van een groene wandelpromenade: De Groene Allee, waarvan het grootste gedeelte in de Plantagebuurt ligt, en die zich uitstrekt van de Mauritskade/Plantage Middenlaan tot en met de Jodenbreestraat.

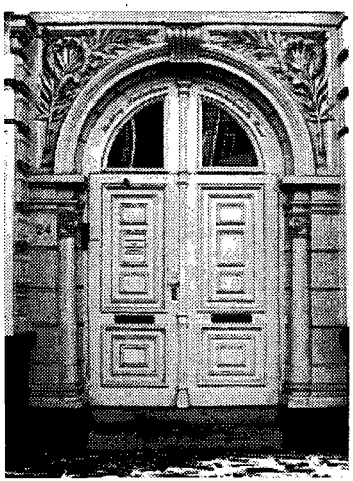
Informatiefolder over het nieuwe Hugo de Vries Centrum: het natuur en milieu centrum in 'De Groene Plantage'

5 op weg naar een fusie

organisatorische samenwerking tussen anr en sas

In de plannen voor heroriëntering en reorganisatie die de ANR in de jaren tachtig ontwikkelde, paste ook een nauwere samenwerking met de SAS. De contacten tussen beide organisaties bestonden al langer. In 1962 werden de Amsterdamse Natuurhistorische Raad en de Stichting Amsterdamse Schoolwerktuinen buren van elkaar toen voor de huisvesting en inrichting van een kantoor voor ANR en SAS de gemeente een subsidie van ƒ 12.500,- beschikbaar stelde. De ANR en SAS konden elk een ruimte in de Voormalige Hollandsche Schouwburg aan de Plantage Middenlaan 24 betrekken. Toen er in 1963 bij de SAS een schoolbioloog werd aangesteld die ook voor de ANR werkzaam zou zijn, waren ANR en SAS niet alleen buren van elkaar maar ontstond er ook een werkrelatie tussen beide organisaties. Samenwerking lag dan ook voor de hand. Op bestuurlijk niveau vond er al geruime tijd overleg tussen SAS en ANR plaats. Na verloop van tijd werd zelfs afgesproken dat de DB-leden van de twee organisaties zitting zouden hebben in elkaars bestuur.

Entree ANR, Plantage Middenlaan 24

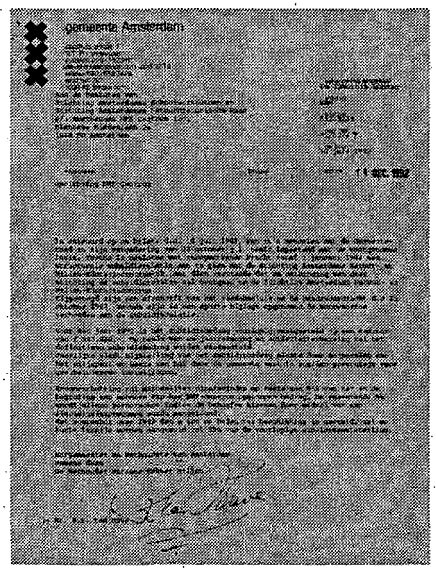

In de dagelijkse praktijk begon die samenwerking aanvankelijk wat aarzelend. Beide organisaties hadden vanuit de gedachte 'jong geleerd is oud gedaan' het lager onderwijs als belangrijkste doelgroep en het kon daardoor wel eens gebeuren dat ze in elkaars vaarwater terecht kwamen. Een heel enkele keer liepen de gemoederen daarover misschien wat hoog op, maar van echte conflicten is nooit sprake geweest. Toch heeft juist ook deze gemeenschappelijke filosofie bijgedragen tot het inzicht dat de krachten gebundeld moesten worden en uiteindelijk ook tot het welslagen van de fusie van beide organisaties die enkele decennia later plaats zou vinden.

Over de periode van samenwerking vanaf het jaar 1962 verscheen in 1966/1967 een gemeenschappelijk rapport van ANR en SAS. De belangrijkste conclusies daaruit waren dat de activiteiten van ANR en SAS vooral gericht zouden blijven op het onderwijs, dat de aanstelling van een schoolbioloog essentieel was, dat de activiteiten van beide organisaties meer onder de aandacht van het onderwijs gebracht moesten worden en dat er een aantal organisatorische maatregelen getroffen moest worden om de samenwerking tussen SAS en ANR te bevorderen. De samenwerking leidde er in 1968 toe dat de winterlessen, die in de vorm

van een wintertentoonstelling met rondleiding door tuinleider of (park)rondleider sinds 1962 door de ANR waren verzorgd, aan de SAS werden overgedragen. Dat gebeurde in het kader van het 'jaarrondprogramma' dat door de schoolbioloog voor de schooltuinen was ontwikkeld om een duidelijke structuur aan het schooltuinwerk te geven. Er wordt nog steeds met het jaarrondprogramma gewerkt. Het bestaat uit een aantal praktische tuinlessen in het tuinseizoen en een aantal voorbereidende en afsluitende lessen in respectievelijk voor- en najaar. Recentelijk is het jaarrondprogramma aan nieuwe eisen en ontwikkelingen op (natuur-)onderwijsgebied aangepast.

Alhoewel de SAS in het begin van de jaren zeventig in verband met ruimtegebrek in het pand aan de Plantage Middenlaan 24 elders onderdak zocht en vond, bleef de samenwerking met de ANR bestaan. SAS en ANR groeiden in de loop der jaren steeds meer naar elkaar toe. Plannen voor een fusie kregen, mede op instigatie van de gemeente, eind jaren tachtig vaste vorm. In het voorjaar van 1991 betrokken ANR en SAS hun nieuwe, gezamenlijke huisvesting in het gerenoveerde voormalige Hugo de Vrieslaboratorium aan de Plantage Middenlaan 2. De officiële oprichting van de nieuwe stichting 'Het Amsterdams Natuur- en Milieu- Educatie Centrum' vond plaats op 31 december 1992. In september van 1993 verrichtte toenmalig burgemeester van Amsterdam, de heer Ed van Thijn, tijdens een feestelijke bijeenkomst met tal van genodigden de symbolische oprichtingshandeling.

gemeente Amsterdam

De Gemeente Amsterdam stemt in met de oprichting van het Amsterdams NME Centrum

het amsterdams nme centrum nu

Het Amsterdams NME Centrum is ontstaan in een tijd waarin twee belangrijke bestuurlijke veranderingen binnen de gemeente Amsterdam plaats vonden. Dat waren de decentralisatie van taken door de invoering van stadsdelen en de terugkeer tot de kerntaken met waar mogelijk verzelfstandiging van gemeentelijke diensten. De Stichting Amsterdamse Schoolwerktuinen met schooltuincomplexen verspreid over heel Amsterdam was een door de Gemeente gesubsidieerde instelling en viel als zodanig ook onder de decentralisatiemaatregelen. De schooltuincomplexen met de bijbehorende formatie aan educatief medewerkers en hoofdtuinlieden werden derhalve in 1991 overgedragen aan de diverse stadsdelen. Alleen het centrale bureau van de SAS resteerde. De decentralisatie binnen de gemeente Amsterdam werd zo de directe aanleiding voor de oprichting van het Amsterdams NME Centrum. Om de centraal aanwezige kennis van het schooltuinwerk niet verloren te laten gaan werd besloten de educatief medewerkers van de schooltuinen te detacheren bij het Amsterdams NME Centrum.
Door de overdracht van uitvoerende taken van de SAS naar de stadsdelen heeft het Amsterdams NME Centrum zich kunnen concentreren op ondersteuning en dienstverlening. Het

fungeert als een kennis-, informatie-, ontwikkelings- en adviescentrum voor de stadsdelen en alle personen en organisaties in Amsterdam die actief zijn op het gebied van natuur- en milieu-educatie. Het Amsterdams NME Centrum kent vijf kerntaken. Deze zijn:

1 begeleiding, advisering en deskundigheidsbevordering
Consulenten NME, medewerkers van het Hugo de Vries Informatiecentrum en projectmedewerkers worden ingezet voor de begeleiding en advisering. Centraal daarbij staan de verzoeken, vragen of wensen van de school, het stadsdeel of andere cliënten.

Burgemeester Ed van Thijn (l) bij de feestelijke 'opening' van het Amsterdams NME Centrum, met directeur (r) en voorzitter (m)

2 begeleiding en organisatie schooltuinwerk
Het Amsterdams NME Centrum is verantwoordelijk voor de inhoudelijke ondersteuning en begeleiding van de educatief medewerkers op de schooltuinen en verzorging van het schooltuinprogramma en schooltuinboek. Ook de organisatie van het overleg met de educatief medewerkers en (samen met Bureau Servicetaken Onderwijs) van het schooltuinwerk zelf, en het overleg van de hoofdtuinlieden werkzaam op de schooltuinen valt onder de verantwoordelijkheid van het Amsterdams NME Centrum.

3 het Hugo de Vries Informatiecentrum
Zonder een goede collectie van NME materialen, lesbrieven en literatuur kan de advies- en begeleidingstaak niet goed vorm gegeven worden. Het Hugo de Vries Informatiecentrum is, dankzij de samenwerking met het IVN uitgegroeid tot het grootste NME informatie centrum van Nederland en streeft er voortdurend naar over alle voor de uitvoering van natuur- en milieu-educatieve activiteiten relevante middelen in de collectie te beschikken.

4 coördinatie
De uitvoering van NME-activiteiten in Amsterdam vindt sterk gedecentraliseerd plaats, terwijl het aanbod aan NME-activiteiten vaak stadsdeeloverstijgend is. Het Amsterdams NME Centrum streeft ernaar samenwerking tussen de NME-organisaties en afstemming van hun activiteiten te bevorderen en ontwikkelt en onderhoudt daarvoor diverse NME-netwerken. Specifiek voor het onderwijs brengt het Amsterdams NME Centrum de Amsterdamse NME Wijzer uit, een map met informatie op het gebied van NME-organisaties en hun voorzieningen in Amsterdam. Driemaal per jaar komt er in aanvulling op die informatie een Periodiek uit met het actuele NME-aanbod, waar scholen zich voor aan kunnen melden.

5 voorlichting
Het beleid is er op gericht bekendheid te geven aan NME en aan het Amsterdams NME Centrum, o.a. door studenten van opleidingen tot leraar voorlichting te geven. Ook vindt promotie van NME plaats om te bevorderen dat er meer aandacht aan NME wordt

besteed. Tenslotte vindt publieksvoorlichting aan bewoners over het groen in en om de stad plaats. In dit kader worden regelmatig folders uitgegeven. Zo zijn de kinderboerderijfolder, de heemtuinfolder en de zgn. bomenroutes verschenen waarin per stadsdeel een wandeling langs het groen in dat stadsdeel wordt beschreven.

toekomstperspectief amsterdams nme centrum

In het voorgaande is een schets gegeven van de geschiedenis waarmee het Amsterdams NME Centrum is verbonden. Met de oprichting van het Centrum is een nieuwe fase aangebroken.
Het Amsterdams NME Centrum moet functioneren in een tijd dat de overheid terugtreedt en zich zakelijker opstelt. Die ontwikkelingen houden in dat zorgvuldig afgewogen wordt waaraan en op welke wijze de beschikbare financiële middelen besteed worden.
Ook het NME veld is zich aan het professionaliseren. Mede onder invloed van het landelijke stimuleringsbeleid op het gebied van NME en de hiervoor genoemde verzakelijking van de overheid raken NME Centra er meer en meer van overtuigd dat zij aantrekkelijke, goed verzorgde produkten en diensten moeten aanbieden. Daarbij zijn aspecten zoals projectmatig werken, kijken naar kosten, evaluatie en effectiviteit niet meer weg te denken.
Het Amsterdams NME Centrum heeft deze signalen opgepakt en speelt in op de ontwikkelingen die zich in de stad Amsterdam voordoen. Het onderhoudt daarvoor ook veel contacten met collega instellingen zoals die van de andere drie grote steden (Den Haag, Rotterdam en Utrecht), met landelijke organisaties die actief zijn op het gebied van natuur en milieu-educatie en -voorlichting en met de Rijksoverheid.
Het wordt steeds duidelijker waar het Amsterdams NME Centrum voor staat. Opvallend is dat steeds vaker organisaties contact zoeken met het NME Centrum met de vraag of bepaalde activiteiten, onder betaling voor geboden diensten, uitgevoerd kunnen worden.
Zowel de zakelijke manier van werken met het aanbieden van herkenbare diensten, als de tendens bij de gemeente en de stadsdelen om steeds meer taken uit te besteden bieden het Amsterdams NME Centrum een goed toekomstperspectief. De noodzaak van een goed milieuvoorlichtings- en -educatiebeleid wordt onderkend. Wat dat betreft raakt natuur- en milieu educatie steeds meer ingeburgerd, en wordt NME een structureel aandachtsveld van de gemeente/stadsdelen van Amsterdam. De overtuiging dat dit noodzakelijk is voor het ontwikkelen van een duurzame samenleving is overal doorgedrongen.
Mits het Amsterdams NME Centrum in blijft spelen op datgene wat voor natuur en milieu van belang is, daarbij ook inspeelt op de wensen vanuit de politiek in Amsterdam en daarop tegelijkertijd zijn invloed blijft uitoefenen, biedt de rijke historie ook nog een perspectiefrijke toekomst.

Uitnodiging themamiddag 'Schooltuinen met beleid' op 29 februari 1996

literatuur

ANR, Stedelijk Natuur- en Milieueducatie Centrum voor Amsterdam, uitgave Stichting Amsterdamse Natuurhistorische Raad, Amsterdam, januari 1989

Carson, R.: *Dode Lente,* 6e druk, H.J.W. Becht's Uitgeversmij NV Amsterdam, 1962

Eeden, F.W. van: *Onkruid, botanische wandelingen door Nederland,* Schuijt & Co C.V. Haarlem, 1886, herdruk 1986

Heimans, E.: *De levende natuur, Handleiding voor Onderwijs in de Kennis van Planten en Dieren op de Lagere School, in het bijzonder voor de grote steden,* 1893

Heimans, E., Jaspers jr., J., Thijsse, Jac. P., redacteurs: *De Levende Natuur,* tijdschrift van natuursport, eerste jaargang, W. Versluijs, Amsterdam, 1897

Lindeman, J.: *De Groene Plantage,* Gemeente Amsterdam afdeling Economische Zaken, Amsterdam, sept. 1990

Los, W.: *De mens in de natuur, de natuur in de mens,* uitgave Samenwerkingsverband De Groene Plantage, Amsterdam, 1986

Portielje, A.F.J.: *Dierenleven in Artis,* Verkade's fabrieken NV, Zaandam, 1939, archief Heimans & Thijsse Stichting,

bronvermelding illustraties

pag. 4 foto linksboven: archief Amsterdamse Natuurhistorische Raad
foto linksonder: archief Stichting Amsterdamse Schoolwerktuinen

pag. 8 foto linksboven uit: Van Eeden, F.W.: *Onkruid, botanische wandelingen door Nederland,* Schuijt & Co C.V., Haarlem, 1886, herdruk 1986
foto linksonder uit: Heimans, E. en Thijsse, Jac. P.: *Geïllustreerde Flora van Nederland,* Amsterdam, 1899

pag. 9 foto rechtsboven uit: Heimans, E., Jaspers jr., J., Thijsse, Jac. P., redacteurs: *De Levende Natuur,* tijdschrift van natuursport, eerste jaargang, W. Versluijs, Amsterdam, 1897
foto rechtsonder: Henk van Halm, object collectie Heimans & Thijsse Stichting

pag. 12 omslag boek: Carson, R.: *Dode Lente,* H.J.W. Becht's Uitgeversmij. NV, Amsterdam, 1962

pag. 13 uit: archief Heimans & Thijsse Stichting

pag. 15 fotograaf niet bekend, archief Stichting Amsterdamse Schoolwerktuinen

pag. 16 foto linksboven: tekening Albert Kooistra, archief Amsterdams NME Centrum
foto linksonder uit: folder t.b.v. Thijssejaar, archief Heimans & Thijsse Stichting

pag. 17 uit: Portielje, A.F.J.: *Dierenleven in Artis,* Verkade's fabrieken NV, Zaandam, 1939

pag. 18 uit: 'De Amsterdamsche Gids' (vijfde jaargang, no. 7, Januari 1930), Stadsdrukkerij Amsterdam, archief Stichting Amsterdamse Schoolwerktuinen

pag. 19 fotograaf niet bekend, kranteartikel archief Stichting Amsterdamse Schoolwerktuinen

pag. 20 foto: Ronald Hofmeester, archief Amsterdams NME Centrum
foto: Ronald Hofmeester, archief Amsterdams NME Centrum

pag. 25 foto: Frits Weeda, archief IVN

pag. 26 uit: Uitgavenlijst 1996, Stichting Nationale Boomfeestdag, © Mercis BV 1980, '85

pag. 29 fotograaf niet bekend, archief ANWB

pag. 30 archief Stichting Amsterdamse Schoolwerktuinen

pag. 31 archief Stichting Amsterdamse Schoolwerktuinen

pag. 32 foto: Fred Nordheim, archief Amsterdamse Natuurhistorische Raad

pag. 35 archief Amsterdamse Natuurhistorische Raad

pag. 36 archief Amsterdamse Natuurhistorische Raad

pag. 38 foto: Fred Nordheim, archief Amsterdamse Natuurhistorische Raad

pag. 39 archief Amsterdams NME Centrum

pag. 40 foto: Mart Ottenheim, archief Amsterdams NME Centrum

pag. 41 archief Amsterdams NME Centrum

Het Amsterdams Natuur- en Milieu- Educatie Centrum heeft geprobeerd waar mogelijk de rechthebbenden van de illustraties te achterhalen. Een ieder die meent rechten te kunnen ontlenen aan informatie en/of illustraties in deze uitgave kan daartoe contact opnemen met het Amsterdams NME Centrum.

plantage middenlaan 2ε, 1018 DD amsterdam
telefoon 020 - 6225404 fax 020 - 6266091